Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren …….… 2

Chr. Brun Larsen: Knut Hendriksen til minne……. 3

Gina Dahl: Biblioteksveksten i Bergen ca. 1800-1850 …… 13

Bjørn Davidsen: Hvem varslet om «Bismarck»'s ferd mot undergangen? ……. 32

Yngve Nedrebø: Honndøla bru — ei kulturhistorisk perle ……..….. 46

Fra redaktøren:

2020 er blitt et annerledes år. Det har vært vanskelig å få ting til å bli slik vi hadde planlagt dem. Vi har fått koronautbrudd, nedstenging og hjemmekontor. Slik er også Bergensposten blitt påvirket. Dette er årets andre utgave. Vi håper å gå mot mer normale tider, men ikke alle piler peker i den retningen.

I dette nummeret markerer vi at Knut Hendriksen, herren til «Bullahuset» på Valestrand, er gått bort. Chr. Brun Larsen har skrevet et langt minneord, der han forteller om sine kontakter med Knut.

Gina Dahl har siden sist tiltrådt ny stilling ved Universitetsmuseet i Bergen, men vi har gleden av å kunne trykke en av hennes artikler, om framveksten av bibliotekene og lesetilbudene i Bergen i første halvdel av 1800-tallet.

Bjørn Davidsen arbeider med bok om krigshistorien i Vest-Agder. Den kommer neste år, etter forsinkelse påført av korona og nedstenging. Bjørn vet at det er viktig å sjekke detaljer, og spesielt i de mytiske beretningene. Er det ideologi, patriotisme eller kilder som skal bestemme innholdet i historieskrivingen? Han presenterer i dette nummeret sine funn knyttet til et angivelig telegram som i følge mytene skal være sendt til London fra Flekkefjord i mai 1941, men som ikke er registrert noe sted, og derfor naturlig nok slett ikke lar seg finne. Bjørn forklarer hvorfor.

I år skulle vi alle ha «Norgesferie». Det gav meg anledning til å besøke Verdensarvområdet Geiranger med Storfjorden og Hellesylt og med tilgrensende Horninndal. Jeg var der en solrik sommerdag. På turen stanset vi ved «Honndøla bru», og det førte til at jeg har prøvd å grave fram de opplysningene arkivene har om byggingen og bevaringen av denne vakre broen, som etter 210 år fortsatt framstår som godt kjørbar.

Redaksjonen av dette nummeret er avsluttet i september 2020. Vi skal forsøke å sende ut ytterligere to hefter i 2020.

Yngve Nedrebø

Christian Brun Larsen:

Knut Hendriksen til minne

10. mars 2020 døde Knut Hendriksen (1944-2020). I Norge huskes han som den første sjefen ved Operaen, fra 1981 til 1984, og han var for mange kjent som eieren av «Bullahuset» på Valestrand.

Knut var født i Bergen, men vokste opp i Stockholm og det var ved Kungliga Operan og Kungliga Theatern i Stockholm han arbeidet mesteparten av sitt liv. Men han var aldri i tvil om at det var nordmann han var, og alle somrene tilbrakte han på Valestrand på Osterøy, der han som huseier og Ole Bulls tipp-oldebarn anstrengte seg til det ytterste for å bevare og ære minnet etter sin berømte forfar.

Det var på Valestrand jeg ble kjent med ham, og det er gjennom beretninger om mine møter med Knut Hendriksen gjennom de siste 20 årene jeg vil minnes ham.

Knut på trappen foran Bullahuset før han fikk gjennomført de store restaureringsarbeidene og huset fikk tilbake sin opprinnelige farge.

Knut var en ualminnelig gjestfri mann, med kjappe replikker, med glimt i øye, og godt utstyrt med befriende selvironi. Han var den fødte underholder og forteller, og elsket å formidle. Han slo nok gjerne en skrøne eller to, om han syntes det gjorde fortellingen bedre.

Knut ble født i Bergen 15. mars 1944 som sønn av den kjente og populære operasangeren Arne Hendriksen (1911-1996), som var ansatt ved Den Nationale Scene i Bergen fra 1942. I 1947 fikk Arne Hendriksen ansettelse ved Kungliga Operan i Stockholm. Knuts mor var Ole Bull's oldebarn Anne Margrethe, født Jonassen (1912-1989). Ekteparet Hendriksen fikk sønnene Knut (1944-2000) og Nils (1945-).

Torvald Bull

Etter at Knut i år 2000 hadde gitt ut bok om sin tippoldefar Ole Bull, fikk jeg vite at han hadde etterlyst en avis, der en sjømann hadde fortalt om hvordan Ole Bull's sønn Torvald omkom. Tilfeldigvis hadde jeg vært på jakt etter det samme intervjuet. Og med god hjelp fra bibliotekar Elisabeth Bockhoin Tøsdal («Madam Tøsdal») hadde vi funnet det i Haugesunds Avis 17. desember 1932. Der kunne vi blant annet lese følgende:

«Hjå Petter Anton Morconini. Um sitt liv som sjømann, vegarbeidar og fiskar.

Det som vekte meg mest i heile mitt sjømannsliv, var ei hending ein andre joledag, på veg til Malta. – Ein son av Ole Bull, Torvald, var lettmatros umbord. Han vilde kome seg over til Amerika og fara til sjøs derifrå. Det var ein kvik og gild kar, flink til å spele fløyte, og me vart snart godvener, me to. Me sat i lag, Torvald Bull og eg. So kom kapteinen og spurde: «Har du tenkt på punsch i kveld, stuert?

Kapteinen vende seg til Torvald Bull og bad han fara upp og løysa storbramseglet. Han sprang til, og med ropet «Hurra for punsch!» for han opp og løyste seglet, men miste jamvikten og fall beint i dekket. Han slo seg sundt so det var reint fælt, og levde berre nokre timar. Dei sette kurs mot land for å søkja lækjarhjelp, men for seint. Han låg i armane mine då han anda ut.»

Torvald ble gravlagt på Malta.

Jeg kontaktet Knut og fortalte at jeg hadde funnet intervjuet, og samme dag tok jeg turen til Ole Bull's Valestrand. Knut stod på trappen og tok imot meg. Jeg gav ham kopi, og vi gikk deretter inn på kjøkkenet der Knut disket opp med røkelaks og eggerøre. Vi ble sittende å prate om Torvald. Knut fortalte om Inga Johannesdatter Vevletveit som fikk en sønn Ole 25. oktober 1859, og da han ble døpt 18. mars 1860 stod Thorvald Olsen Bull, Valestrand som far, og gutten var «uægte», skrev presten. Den lille Ole døde 4. juli 1861 «af Mæslinger»,

I samtalens løp spurte Knut om jeg kjente til om Torvald hadde etterkommere på Jæren, for det hadde bestemoren hans fortalt. Det var ukjent for meg, så jeg søkte bistand hos Statsarkivet i Stavanger. De kunne fortelle at kirkeboken for Høyland viste at da Teoline Bolette Bull, født 4. oktober 1860, ble døpt 28. november var hennes foreldre ungkar og landbruksskoleelev Torvald Bull og pike Ingeborg Pedersdatter, begge på nedre Østrått.

Høyland gards- og ættesoge (side 202): Kristian Torsen Håve, f. 28. sept 1859, sjømann og hestehandler, brukte ei tid parten Tronsholen, men for seinare til Amerika. Gift 21. okt 1880 med Teoline Bolette Bull, f. 4. okt. 1860. Sønnen Tore bodde i Amerika, og døde i Oakland i september 1969, og han etterlot seg fire barn.

«Der ser du», sa Knut, «min bestemor hadde rett».

Jeg fortalte også guidene på Lysøen om Torvalds etterkommere, og under et besøk på Lysøen ropte en av guidene på meg. «Du må komme for her har vi fått besøk av en av etterkommerne til Torvald Bull». Det var en kjekk og søt amerikanerinne som fortalte at hun

hadde besøkt gravstedet til sin norske stammor Teoline Bull. Jeg fortalte henne om Valestrand og hennes slektning, Knut Hendriksen. Hun fikk navn og telefonnummer og forsikring om at hun ville bli godt mottatt.

Jeg orienterte Knut på telefon om at han kunne vente besøk, og da ble han svært begeistret, og sin vane spurte han «si meg en ting, var hun søt?» Knut fortalte at han hadde et upublisert bilde av Torvald. Det ville han gi henne. Men til hans store skuffelse hørte hun aldri noe fra henne.

Knuts begeistring for Jeanette MacDonald (1903-1965) og Nelson Eddy (1901-1967).

Jeg fortalte Knut at jeg kjente til at faren hans hadde vært svært populær da han var ansatt ved DNS i Bergen og at mange bergensere regnet ham som Skandinavias beste tenor.

«Du skal få høre stemmen til min far», sa Knut, og fant fram en LP. Etter å ha lyttet en stund, sa jeg. «Nelson Eddy var baryton, og da høres det for meg som om din var også var baryton?» Da smilte Knut og sa: «Ja, men vet du ikke at Nelson Eddy var tenor, og at amerikanerne gjorde ham til baryton». Han fortalte om tegnefilmen «The Whale Who Wanted to Sing at the Met» fra Disney. Der var stemmen til Nelson Eddy brukt både som tenor, baryton og bass.

Jeg fortalte om min store CD-samling med Jeanette MacDonald og Nelson Eddy, og ved mitt neste besøk fikk Knut overrakt noen CD-er med de to, Til gjengjeld overrasket Knut meg med en CD med innspilling av Carmen fra 1954 med Kerstin Meyer som Carmen og Arne Hendriksen som Don Jose.

Drømmen om å bli operasanger og veien til regien

Ved neste besøk hadde jeg med meg en CD med Edvard Persson. Knut satte den straks på og spilte «Jag har bott vid en landsväg». Knut sang med og hadde en kraftig, klar og god stemme. «Du er jo litt av en operasanger», sa jeg til ham. «Ja, det var mitt store ønske da jeg som svært ung mann øvde meg i konsertsalen på Valestrand. Men da min far hørte meg, ropte han «Hold kjeft Knut, folk som går forbi kan jo tro det er meg!»

Knut forklarte at han senere ble tatt med til en halsspesialist, og etter at han hadde sett ned i halsen, sa han «Din sangkarriere er over, for godt!» «Jeg ble selvsagt skuffet og lei meg. Men da sa min far at jeg som trøst skulle få bli med i operaen. Jeg fikk hilse på samtlige der. «Hva synes du Knut?», spurte far. Da pekte jeg på regissøren og sa «Slik vil jeg bli». Vil du bli det, da skal jeg hjelpe deg.»

Knut studerte teatervitenskap og kunsthistorie ved Universitetet i Stockholm. Deretter ble han ansatt ved Stockholmsoperaen som regiassistent. Han arbeidet under Gøran Gentele, Gøtz Friederich og Jean Pierre Ponnelle, og fikk grundig opplæring og erfaring. Han debuterte som regissør i 1974 med Poulenc's «La Vox Humaine».

Fra 1981 til 1984 var Knut operasjef på Youngstorget. «Vi vil lage stor opera», sa han i et intervju da han ble utnevnt, og han holdt det han lovde. Han var en vitamininnsprøyting for Nasjonaloperaen, men høye ambisjoner og begrensede midler gjorde at sjefstiden hans ble kort. Han gikk tilbake til stilling som regissør ved Kungliga Operan i

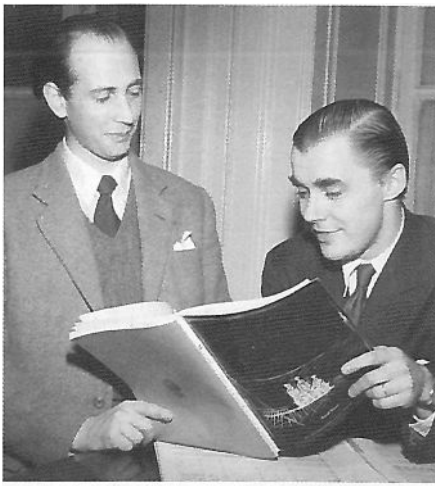

Göran Gentele & Sixten Ehrling

Stockholm.

Hvem arvet Knut navnet etter?

Ved en anledning spurte jeg om han var oppkalt etter Ole Bull's bror Knut Geelmuyden Bull (1811-1889). Det avviste han. Eleonore, Ole Bull's eldste datter og Knuts oldemor, var gift med dr Christoffer Ingier. De fikk tre døtre og sønnen Knut Martin Hans Ingier. «Min bestemor Lucie fortalte at hun var svært glad i broren, men han hadde «flyktet» til Amerika, og kontakten gikk tapt. Lucie glemte aldri broren og bestemte seg for at hun skulle gi navnet til sin sønn. Men Lucie fikk ikke noen sønn, derimot døtrene Anne Margrethe, gift Hendriksen, og Lucie, gift Bjerke.

«Da jeg kom til verden i Bergen i mars 1944 husket min mor bestemors ønske, og derfor fikk jeg navnet Knut, etter min grandonkel».

Knut kjente lite til grandonkelen i Amerika, og for å bidra tok jeg kontakt med Statsarkivet i Oslo for å finne

Madam Tøsdal på besøk på Valestrand i 2005.

opplysninger. Da Eleonore døde 13. november 1923 var hun en holden dame, og da boet skulle håndteres ble sønnen forsøkt oppsporet ved hjelp av Utenriksdepartementet og Frelsesarmeen. «Sønn Knut Martin Hans Ingier, der for ca. 40 aar siden utvandret til Amerika.» …. «Her har han boet i mange aar, og i fjor fik hans søskende og mor en hilsen fra ham gjennem en bekjendt. Utenriksdepartementet er … anmodet om at besørge ham underrettet om dødsfaldet». Tilbakemeldingen var at han var død i 1919, ugift.

«Himmelstormeren»

I anledning verdenspremieren på dokumentaren «Himmelstormeren» 22. oktober 2006 med påfølgende festmarkering på Den Nationale Scene.

Knut ringte meg i anledning premieren og gav meg et telefonnummer og sa jeg skulle hilse fra Knut, «så vil du få tilsendt fribillett». Jeg ringte, men personen i den andre enden virket svært oppkavet, og svarte at han ikke hadde tid til å snakke. Jeg fikk ikke en gang sagt navnet mitt. Jeg glemte det hele. Knut ringte noen dager etter og spurte om jeg hadde fått billetten. Jeg refererte den korte telefonsamtalen, og Knut svarte at han skulle ta seg av det. To dager etter lå det et brev med to billetter i postkassen. Da jeg ringte ham og takket sa han: «Du fikk to invitasjoner for at du må ta med en flott dame».

Jeg overbrakte invitasjonen til den første «flotte damen» jeg møtte, Lisbeth Lunde Axelsen, på den tiden varaordfører i Os, og hun takket ja. Etter filmen var det markering og fest på Den Nationale Scene. Der traff vi Knut i ivrig samtale med noen damer, men da vi ankom gikk jeg bort til ham og presenterte min ledsager. Han så på henne, og sa «Christian har rett! Du er en flott dame – er du gift?» Den scenevante damen bare smilte.

Knut bad meg også om ta henne med til Valestrand ved den påfølgende konserten, og vi takket ja. Der fikk vi hilse

Knut forteller her om Ole Bull og *Edvard Grieg i jettegryten, og sørger for at «damene fra Lysøen» fikk en trivelig og minnerik dag.*

på Knut Buen, Erling R. Eriksen og Skasei trio. Deretter serverte den gjestfrie Knut kaffe og smørbrød. Det ble i sannhet en minnerik dag!

Knut lurte på hvordan jeg hadde funnet så mye nytt stoff om Ole Bull. Da måtte jeg innrømme at det var resultat av god hjelp fra den alltid snille og kjekke bibliotekar «madam» Tøsdal i Os. Hun gjorde en stor jobb med å finne «gjemt og glemt». «Du må ta med deg madam Tøsdal til neste konsert i Bullahuset», slo han da fast. Da vi kom stod Knut i døren, og så snart han så oss strakte han ut armene mot oss og deklamerte «Velkommen!». «Dette er mine gjester, så slipp dem frem», beordret han dørvakten.

En annen gang bad Knut meg invitere med alle «de søte damene» på Lysøen på tur til Valestrand. De takket ja, og da vi kom viste en Knut i storform gjestene rundt. Han fortalte historier om Ole Bull, som da Edvard Grieg kom til Valestrand fra studieopphold i København. Grieg begynte å spille, men ble avbrutt av Ole Bull: «Nei, nei dette er ikke Grieg, men Gade!» Han tok Grieg med seg opp i en av jettegrytene på Valestrand og der spilte han for ham i en times tid. Så sa han: «Det er dette som er Grieg med norske folketoner». Knut tok oss med til jettegryten, viste og fortalte. Da vi kom tilbake i Bullahuset serverte han kaffe til kakene som gjestene fra Lysøen hadde brakt med seg, Der ble det mange flere morsomme historier, så tiden fløy, og det var blitt kveld før vi takket for oss.

«Den kulturelle spaserstokken», her ved en gruppe fra Os, på besøk hos Knut på Valestrand.

Arne Bjørndal

Knut fortalte at den kjente felespilleren Arne Bjørndal hadde vært en hyppig gjest i Bullahuset i Alexander Bulls tid. Jeg fortalte at jeg var en god venn av sønnesønnen, som også het Arne Bjørndal. Da gav Knut meg beskjed om at jeg måtte ta ham med til Valestrand.

Da vi kom, ble vi godt mottatt av Knut, Petra og sønnen Carl Michal. Knut og Arne fant mye å snakke om, og Knut var spesielt interessert i det Arne kunne fortelle om bestefaren.

Petra, Carl-Michael og Christian.

Bullahuset

Det ble Knut Hendriksens erklærte livsoppgave å sette Bullahuset på Valestrand i best mulig stand. Det var en oppgave han følte seg pålagt av sine for lengst avdøde slektninger.

Ved gavebrev 11. november 1939 overdrog søstrene Alexandra og Anna Ingier gården Valestrand med hus og inventar til barna til deres søster Lucie Ingier Jonassen. De skulle ha livsvarig borett.

Da Anna Ingier skrev siste versjon av sitt testament i 1949 satte hun inn niesen Anne Margrethe Hendriksen som sin arving, og inkluderte søsterdatterens barn Knut og Nils med uttrykt ønske at de med tiden skulle overta Valestrand. Hun opprettet også et fond, og avkastningen av det skulle brukes til «vedlikehold og forskjønnelse av Valestrand gård».

Knut fikk skjøte og det formelle ansvaret for Valestrand etter at moren hans døde i 1989.

I 2006 ble huset på Valestrand pusset opp for rundt to millioner kroner. Knut ville tilbakeføre huset til fordums prakt. Huset ble malt i opprinnelig farge, og han sørget for å få på plass kopier av de opprinnelige tapetene.

Knut fortalte meg at han hadde brukt opp morsarven og solgt utmark for å finansiere oppussingen. «Nå har jeg ikke mer. Man kommer ikke langt i Norge på svensk pensjon,»

Løsningen ble å søke økonomisk støtte fra næringslivet på Vestlandet, og Knut fortalte at det hadde gitt brukbar uttelling. Ved hjelp av støtten fikk han på plass årlig vedlikehold og varmepunpe, og med var klimaet i huset sikret året rundt. Det førte til reduserte strømregninger og stabil temperatur og fuktighet.

Knut åpner bankboksene og åpenbarer skattene etter Ole Bull i forbindelse med at dokumentene skulle skannes. Knut t.h., Yngve Nedrebø t.v.

Arkivmaterialet etter Ole Bull

Knut fortalte meg at han hadde arvet tre kofferter med gjenstander, brev, fotografier, regninger og noter etter Ole Bull. Det følte han som et tyngende ansvar, og han hadde plassert de viktigste gjenstandene og papirene i bankbokser.

Jeg gjorde statsarkivar Yngve Nedrebø oppmerksom på dette, og han foreslo at vi tok en søndagsutflukt til Valestrand for å snakke med Knut om muligheten for på digitalisere brevene og dokumentene. Slik kunne man sikre innholdet, og flere kunne få tilgang til materialet.

Knut ble svært glad og erklærte: «Dette letter mitt ansvar for en del av de historiske verdier, og nå er jeg sikker på at denne samlingen ikke blir glemt.»

Materialet ble digitalisert i 2008 og distribuert på DVD-er til de interesserte.

Da Knut i 2018 forstod at han måtte avvikle bruken av bankbokser til oppbevaringen av materialet, tok han med seg en del av det til Stockholm, mens han plasserte resten i Statsarkivet i Bergen.

Ole Bulls glemte verker

Knut var skuffet over at det ble spilt så få verk av Ole Bull når Festspillene arrangerte konserter i «Bullahuset». Storparten av komposisjonene til Ole Bull er gått «i glemmeboken». Ole Bull var berømt for sin evne til å trollbinde publikum. Var det kanskje Ole Bulls spesielle spillestil som begeistret publikum?

Vi fablet litt om fiolinisten Salvatore Accardo (1941-), kjent for sine Paganini-tolkninger, og om han hadde vært den rette til å få liv i Ole Bulls glemte verk?

Knut gav meg lov til å kopiere notene han hadde i hende, og sa at det ville gledet ham mye om han kunne få oppleve at de ble fremført. Jeg har hatt kontakt med lokale aktører, og de har vist interesse for å spille musikkstykkene.

Mytene om Ole Bulls mange et-

Knut, Christian og Jørgen Riis i samtale om Ole Bull over kaffe og kaker.

terkommere

Ole Bull skal ha vært omsvermet av vakre kvinner, og skal vi tro litteraturen, var han flink til å kurtisere, ofte i full offentlighet. Det førte til rykter og i ettertid til en rekke myter.

Det har vært alminnelig kjent at jeg har interessert meg for Ole Bull, og opp gjennom årene har jeg flere ganger vært kontaktet av ivrige mennesker som fortalte meg at de var et av Ole Bull's tipp-oldebarn.

Lenge var det utelukkende «slektslikheten» som kunne regnes som «bevis». Nå kan vi ved hjelp av DNA-tester sjekke ut de mulige slektsrelasjonene.

For at vi skulle kunne si noe fornuftig om mulig slektskap, må vi ha sikker informasjon å sammenligne med. Sammen med Yngve tok jeg dette opp med Knut i 2017. Var han villig til å teste seg, slik at vi kunne sjekke mytene om slektskap med Ole Bull? Han sa ja, uten å nøle, og dermed fikk vi mulighet til å undersøke holdbarheten i historiene.

Da resultatet hans kom, ble vi litt overrasket. Ole Bull var i slekt med svært mange av de «fine» familiene i Bergen i hans tid. Men Knut fikk ikke treff mot noen av dem! Da vi fortalte dette til Knut gliste han, og pekte på at dette jo faktisk kunne indikere at han slett ikke var Ole Bulls tippoldebarn.

Knut hadde selvsagt et poeng, og vi tok derfor kontakt med en etterkommer av Ole Bull fra hans andre ekteskap. Også der møtte vi lutter velvilje. Og da det resultatet var på plass, kunne vi berolige begge: de hadde felles DNA, og i akkurat passelig mengde til at de hadde en felles tipp-oldefar, og den eneste mulige felles relasjon var nettopp Ole Bull.

Nå kan vi kontrollere beretningene om Ole Bull's mange barn. Og så langt er det ikke stadfestet noen etterkommer, som ikke allerede står i kirkebøkene, og som var født i ekteskap.

Angivelig skulle Ole Bull ha besvangret den unge Monsine Andrine Holm. Og hun fikk beviselig en datter 18. september 1861. Barnet ble døpt i Domkirken i Bergen under navnet Laura Josefine Matilde. Presten førte barnet inn som ektefødt, med foreldrene bokbindersvend Ferdinand Andor Nilsen og hustru Dina Holm. Tre år seinere ble kirkeboken rettet. Barnet var «uekte». Barnefaren Ferdinand Andor Nilsen var rett nok gift — men med en annen. Barnet vokste opp og fikk etterslekt, og bar med seg fortellingen om sin forbindelse til Ole Bull som en av slektens stolte hemmeligheter.

De foreliggende opplysningene gjorde oss tvilende til innholdet i myten. Den oppgitte barnefar eksisterte, og på det tidspunktet Monsine etter alt å dømme ble gravid, var Ole Bull fraværende og på turne.

Men for sikkerhets skyld ble DNA-test sendt inn. Resultatet viste at det ikke fantes felles gener hos Lauras etterslekt og Ole Bulls etterslekt. Myten var altså behørig avlivet.

Like negative har resultatene vært på andre og tilsvarende tester. MEN hos de to tippoldebarna til Ole Bull er det dukket opp et par relativt nære og felles slektninger med norsk navn. På en eller annen måte må de være i slekt med Ole Bull. Ikke nødvendigvis direkte gjennom ham, og slett ikke nødvendigvis som følge av hans eskapader.

Knuts sykdom og død

Knut ble syk. Han la ikke skjul på at det var alvorlig, og at han var klar over at han hadde fått begrenset med tid til disposisjon. Hver sommer han drog fra Valestrand de siste årene, var han usikker på om han ville få komme hjem igjen dit flere ganger. Han kommenterte at han hadde fått samme sykdom som Ole Bull, men at legene var blitt flinkere, men at det fortsatt var begrensninger.

Han hadde bekymringer for hvordan det nå skulle gå med Bullahuset. Det hadde vært stri jobb og svært ressurskrevende å holde det i stand.

Siste gang jeg snakket med Knut var i november 2019. Han fortalte at han bare hadde vært på Valestrand noen få dager den sommeren, fordi han hadde følt seg så dårlig. Og da Sofie på Valestrand døde høsten 2019, var han ikke i stand til å reise i begravelsen, uansettt hvor gjerne han skulle ha gjort det. «Derfor sendte jeg en delegasjon på fem personer», sa han.

***

Etter at Knut døde, stod det flere minneord i avisene, og det manglet ikke på flotte attester:

«Knut var et fyrverkeri av et menneske, med en enorm livsappetitt, energi og entusiasme. Han delte sjenerøst av sin store kunnskap om kunst, teater og historie. ....

Knut var tippoldebarnet til Ole Bull og de hadde mye av den samme utadvente og dynamiske personligheten. Vi som hadde gleden av å jobbe med ham, vil huske ham som et varmt og engasjert menneske som har gitt oss umistelige minner.» (Pål Christian Moe og Per Boye Hansen i Aftenposten 20. mars 2020.)

***

Jeg kan slutte meg til de pene ordene. Det var alltid kjekt å snakke med ham og en opplevelse å få besøke ham.

Takk Knut!

Gina Dahl:

Biblioteksveksten i Bergen ca. 1800-1850

Innledning

Bergenserne har opp gjennom historien blitt beskyldt for å være aller mest opptatt av handel. Bøker og boklig lærdom, derimot, har hatt langt dårligere vekstvilkår. Dette gjenspeiles i antallet boktrykkere i byen; først ut på 1700-tallet slo den første trykkeren seg ned i Bergen i form av danskfødte Peder Nørvig. Dog fortsatte bøker i lang tid å være eiendeler for ganske så få – den religiøse litteraturen unntatt.

Men ting var likevel i endring. For det første vokste befolkningen, og da spesielt utover på 1800-tallet. I 1801 lå antallet bergensere på rundt 18 000, forsteder innbefattet, mens innbyggerantallet i 1855 lå på rundt 25 000. Og samtidig som antallet innbyggere økte, vokste også antallet mennesker som ønsket å lese småhistorier, romaner, tidsskrift og aviser med skjønnlitterært innhold, litteratur som i samtiden gjerne ble kalt for «Morskabslæsning». Denne formen for underholdning ble mer og mer populær utover på 1800-tallet.

Mye av den litteraturen som leselystne bergensere ønsket seg, var på 1800-tallet mulig å få tak i gjennom et økende antall leseselskap, leiebiblioteker og andre halv- eller heloffentlige biblioteker. Denne artikkelen skal ta for seg utbredelsen av «fornøyelige» skrifter i bergenske utlånsbiblioteker, og da spesielt i tiden mellom 1800-1850. Mye av den informasjonen som gis om de forskjellige bibliotekene er basert på de

annonsene bibliotekene selv satte inn i avisen *Bergens Adressecontoirs Efterretninger*. Men også før denne tiden fantes det lånebiblioteker i Bergen, og disse skal omtales først.

Seminarium Fridericianum og Latinskolen

Selv om den største bibliotekveksten i Bergen fant sted etter 1800, fantes det også biblioteker i byen får denne tiden. Disse bibliotekene hadde imidlertid ett fellestrekk, nemlig at mye av den skjønnlitterære litteraturen var tilgjengelig på alle andre språk enn dansk. Bibliotekenes kjerne var heller ikke nødvendigvis underholdningslitteraturen, men diverse former for faglitteratur, noe som peker på at bøkene til utlån ikke var beregnet for massene, men for den leselystne overklassen.

Den som kan sies å ha startet opp den bergenske biblioteksverdenen var biskop Erik Pontoppidan (1698-1764), som opprettet et bibliotek i tilknytning til skolen Seminarium Fridericianum. Det hadde dog eksistert utlånsbiblioteker i Bergen lenge før Seminarium Fridericianum ble opprettet. Blant annet fantes det middelalderboksamlinger ved klostre som Munkeliv og Nonnesæter. Dessuten hadde Bergens første biskop etter reformasjonen, Geble Pederssøn, innrettet en boksamling til offentlig bruk.

Biblioteket som Pontoppidan fikk opprettet i seminaret sitt var imidlertid ikke tenkt på som et sted for underholdning. I stedet var biblioteket tenkt som et supplement til de studerende ved Latinskolen. Biblioteket besto der-

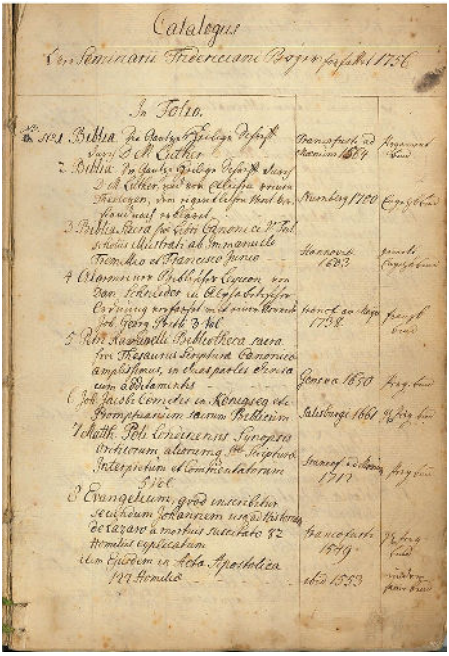
Catalogus
In Folio.

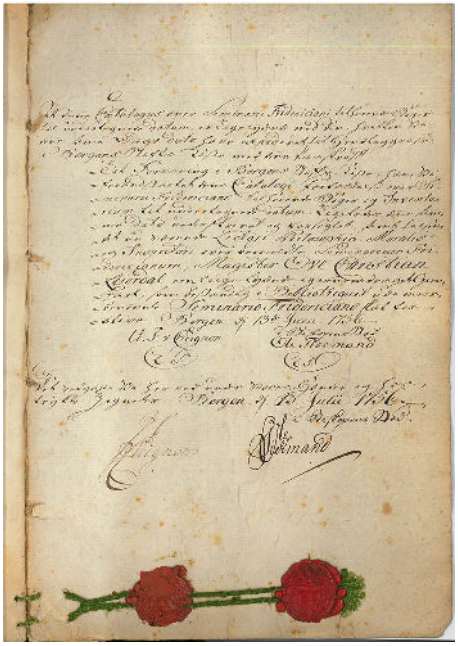

for i en stor grad av fagliteratur.)

Likevel var ikke biblioteket ved Seminarium Fridericianum helt uten litteratur av underholdende karakter. Bokkatalogen av 1756 inneholdt blant annet Johann Michael Fleischers danske robinsonade *Der Dänische Robinson oder die Reisen Niels Bygaard*, trykket i 1750, samt den wielandtske *Samling af Smukke Danske Vers* (1742). Flere av bøkene var dessuten av sjangeren reiselitteratur, en sjanger som i perioden ofte var skrevet med underholdning for øyet. Av denne typen kan for eksempel nevnes Antonio de Solís *Historie om Conqvesten af Mexico* (1747), oversatt til norsk av Birgitte Lange.

Bibliotekets tilvekstkatalog fra 1764 og fremover viser at biblioteket nå inneholdt litt mer variert litteratur, selv om hovedvekten fortsatt lå på det teologiske. Boksamlingen inkluderte nå for eksempel Jean Jacques Rousseaus *Émile, ou de L'éducation* (1762) og Jean Henri Samuel Formeys tilsvar *Anti-Émile* (1763). Seminarets boksamling inneholdt dessuten dikteren Nicolas Boileau-Despréauxs *Oeuvres* (1749) samt Gottlieb Wilhelm Rabeners *Satiren* (1755).

Biblioteket ved Seminarium Fridericianum ble imidlertid aldri noe bibliotek for allmennheten. Antagelig ble bøkene ved seminaret primært benyttet av lærerne ved skolen. Verken biblioteket eller seminaret fikk heller noe langt liv. Elevtallet ved skolen var lavt, blant annet grunnet krangling elevene og lærerne imellom. I 1808 var det ingen seminarister tilbake, og i 1812 ble bygningen solgt. Biblioteket hadde imidlertid allerede i 1777 blitt overdratt til skolens søsterinstitusjon, Latinskolen (også kalt Bergens lærde skole, og i dag: Bergen Katedralskole). Da besto samlingen av 1205 bind.

Biblioteket ved Latinskolen i Bergen hadde en enda trangere fødsel enn biblioteket ved Seminarium Fridericianum. Sine første bøker, en samling juridiske verk, fikk skolen donert i 1750 av kjøpmannen Frederik Fosswinckel som herved kjøpte seg fri fra alt av borgerlige verv. Skolen fikk imidlertid ikke noe offisielt bibliotek knyttet til seg før i 1774, og da ved at biskop Eiler Hagerup d.y. (1718-1789) donerte skolen filologisk og teologisk litteratur.

Latinskolens boksamling forble lenge relativt liten. Så sent som i 1825 talte den kun 362 bind, seminarets donasjon

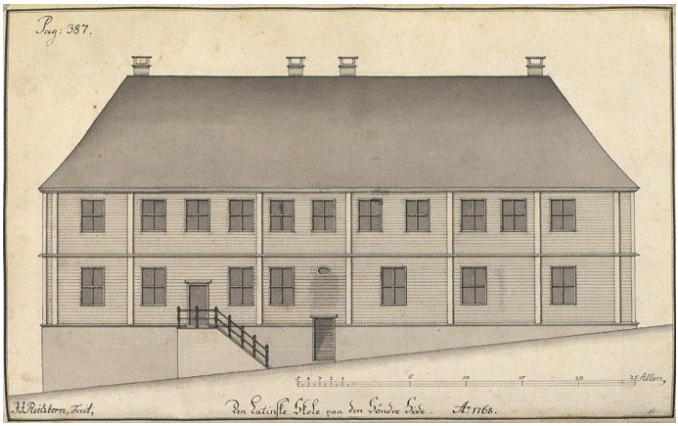

Latinskolen i Bergen, tegnet av Av Johan Joachim Reichborn (1715-1783) i 1764. Bergen Byarkiv.

unntatt, og inneholdt for det meste teologiske bøker, samt et høyt antall av historisk litteratur forfattet både på tysk og dansk – bøker gode nok for studerende latinskoleelever.

Men selv om Latinskolens eget bibliotek var lite underholdende, så var andre tilvekster langt mer forlystende. Latinskolebibliotekets beholdning besto nemlig ikke bare av skolens eget bibliotek og donasjonen fra Seminarium Fridericianum. Mulig å låne ved Latinskolen var også boksamlingen til den avdøde litteraten Claus Fredriksen Fasting, kjent i Bergen som utgiveren av tidsskriftene *Provinzialblade* og *Provinzial-samlinger*. Da Fasting døde i 1791, hadde han testamentert sin boksamling på 590 bind (etter katalogen av 1792) «til evindelig Brug og Eiendom for det offentlige Bedste». Tilvekster til samlingen skulle kjøpes inn av rentene på hans etterlatte formue.

Fasting hadde i sitt testamente bestemt at boksamlingen hans skulle oppstilles i Betlehems fattigskole i Nykirkesognet. Det skulle koste en skilling per uke å låne fra samlingen, som skulle passes på av skolens forstander. Denne skulle også kjøpe inn ny litteratur for legatpengene. Imidlertid skjedde det lite på bibliotekfronten i Betlehem. Lite ny litteratur ble innkjøpt, og rentebeløpet forble ubrukt. Etter forslag fra Stiftsdireksjonen ble det derfor etter kongelig resolusjon av 1826 bestemt at biblioteket skulle flyttes til Latinskolen. Her forble det helt frem til 1854, da en ny resolusjon bestemte at samlingen skulle overføres til Bergen Museum (i dag: Universitetsmuseet i Bergen). Fastings samling inkluderte ulike typer litteratur som estetikk, filosofi, naturhistorie, botanikk og medisin, alt i overveiende

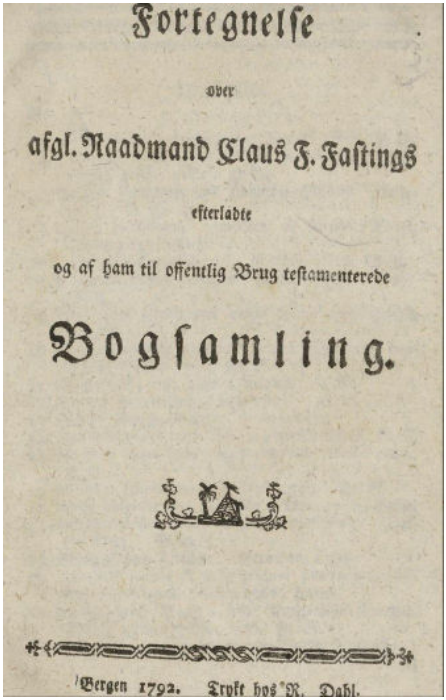
Fortegnelse

over

afgl. Raadmand Claus F. Fastings

efterladte

og af ham til offentlig Brug testamenterede

Bogsamling.

Bergen 1792. Trykt hos R. Dahl.

tysk språkdrakt. Dog inneholdt samlingen også en god del underholdende litteratur, deriblant Fastings egen *Hermione; Et Sørgespil* (1772), *Provinzialblade* (1778) og *Provinzial-Samlinger* (1791). Innlemmet var også Jean Racines *Oeuvres* (1768) og Molières ditto (1786). Et utall poetiske arbeider var også inkludert i samlingen, som Edward Youngs *The Poetical Works* (1777) og Claus Frimanns *Poetiske Arbeyder* (1788). Av ymse litteratur av underholdende verdi kan også nevnes Johann Timotheus Hermes' *Sophies Reise von Memel nach Sachsen* (1788) og Nicolas Grozeliers *Fables nouvelles* (1760). Latinskolens eget bibliotek endret imidlertid ikke karakter nevneverdig før enn i 1845, da skolen ble tilstått et årlig tilskudd på 50 spesidaler for å kjøpe inn bøker, noe som betydde at biblioteket nå gradvis kunne utvides.

Det fantes faktisk et leseselskap i Bergen samtidig med at biblioteket ved Seminarium Fridericianum ble bygget opp, nemlig Det bergenske studentersamfunnets bibliotek. En katalog over bøkene i dette, *Catalogus over de Bøger, som for nærværende Tiid befindes paa det hæderlige Bergenske Studenter-Societets Biblioteqve*, ble trykket i 1758. Hvem disse studentene – og låntakerne – var, vet vi ikke. Dog må lesekretsen ha vært relativt liten, for boksamlingen besto nesten utelukkende av teologisk litteratur på latin. Det samme gjaldt biblioteket ved Mariakirken, hvis kjerne besto av 400 bøker donert av den tyskfødte pastoren David Nicolai Schønfeldt i 1766. Også denne besto hovdesaklig av teologiske verk i tysk eller latinsk språkdrakt, og var dermed ikke av spesielt «underholdende» verdi.

Det Bergenske Læse-Selskab

Først mot slutten av 1700-tallet ble det opprettet rene leseselskaper i Bergen, det vil si selskap uten noen form for offentlig institusjonell forankring. Felles for disse samlingene var at de inkluderte et høyt antall underholdende bøker. Ikke alle bøkene var imidlertid nødvendigvis i dansk språkdrakt, noe som betydde at låntakerne ikke tilhørte allmennheten. Kontingene for utlån var

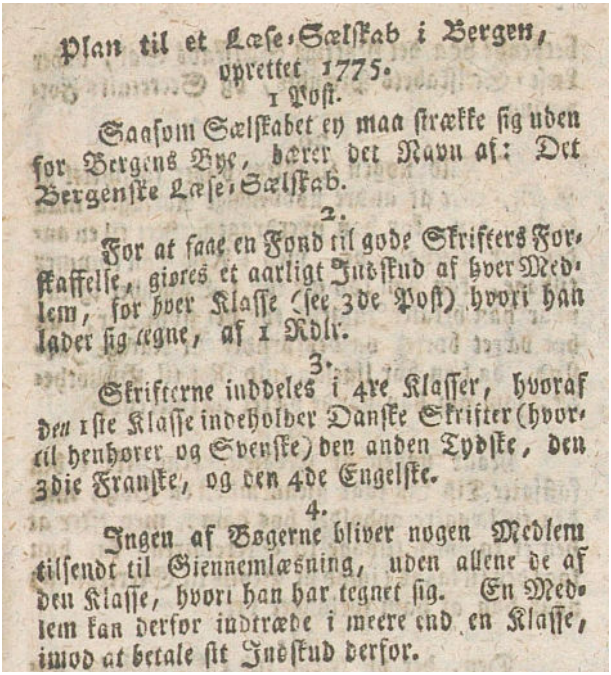
Plan til et Læse-Sælskab i Bergen,
oprettet 1775.
1 Post.
Saasom Sælskabet ey maa strække sig uden for Bergens Bye, bærer det Navn af: Det Bergenske Læse-Sælskab.
2.
For at faae en Fond til gode Skrifters Forskaffelse, giøres et aarligt Indskud af hver Medlem, for hver Klasse (see 3de Post) hvori han lader sig regne, af 1 Rdlr.
3.
Skrifterne inddeles i 4re Klasser, hvoraf den 1ste Klasse indeholder Danske Skrifter (hvortil henhører og Svenske) den anden Tydske, den 3die Franske, og den 4de Engelske.
4.
Ingen af Bøgerne bliver nogen Medlem tilsendt til Giennemlæsning, uden allene de af den Klasse, hvori han har tegnet sig. En Medlem kan derfor indtræde i meere end en Klasse, imod at betale sit Indskud derfor.

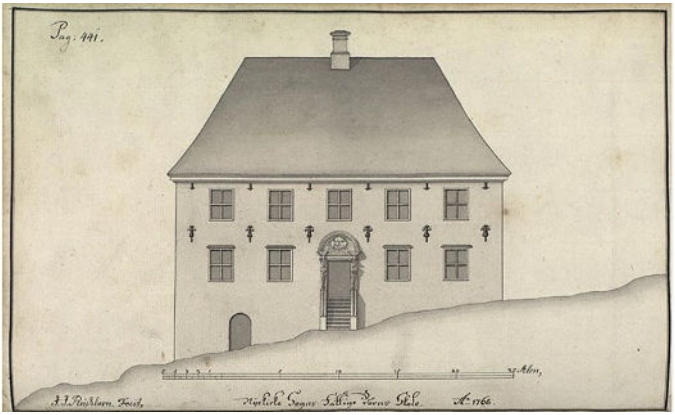

«Bethlehem», fattigskolen for Nykirkesoknet, tegnet av J. J. Reichborn, BBA.

også relativt høye.

Det første av disse bergenske leseselskapene ble etablert allerede i 1775 under navnet Det Bergenske Læse-Selskab (også kalt Det Danske Læseselskab). Planen for selskapet, *Plan til et Læse-Selskab i Bergen, Oprettet 1775*, ble signert den 22. oktober 1775 av fem såkalte «studenter», nemlig Claus Fastings fetter C.L. Fasting, J. Heiberg, M. Wigeboe, B. Flottmann og G. Kahrs.

Selskapets grunnregler ble publisert i nummer 46 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1775, jfr. «Plan til et Læse-Selskab i Bergen». Selskapet holdt først møtene sine i Madame Vahls hus i Smørsgården, og deretter (1781) i Altonagården, byens auksjonshus, hvor også Det harmoniske Selskab holdt til. I vedtektene for Det Bergenske Læse-Selskab for 1787, trykket som en appendiks til selskapets bokkatalog av 1788, skrives det imidlertid at leseselskapet nå holdt sine møter i Betlehem fattigskole, der Fastings boksamling på samme tid sto oppstilt. Også selskapets bøker sto her.

Ifølge statuttene publisert i *Efterretningene* var selskapets skrifter oppdelt i fire klasser, nemlig danske (inkludert svenske), tyske, franske og engelske skrifter. Selskapets fond skulle dessuten skapes av innskuddene det mottok fra hvert enkelt medlem, som måtte betale én riksdaler årlig for hver del av biblioteket vedkommende ønsket å låne bøker fra. Selskapets medlemmer ble også gitt mulighet til å gi beskjed (skriftlig) om hvilke bøker de ønsket å lese, slik at disse kunne anskaffes.

Det Bergenske Læse-Selskab fikk trykket flere kataloger over anskaffede bøker. Det hendte at biblioteket stengte under arbeidet med å utarbeide bibliotekkataloger: I nummer 3 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1828, skrives det for eksempel at «Det bergenske Læseselskabs Bibliothek, som paa Grund af, at en ny Catalog over alle Selskabets Bøger er i Arbeide, i nogle Uger har været lukket, er nu igjen aabent til Udlaan, hver Søgnedag, om Eftermiddagen fra Klokken 2 til 3; hvilket herved bekjendtgjøres til Interessenternes Efterretning». Flere sett med lover ble også utgitt, deriblant i 1787 og 1820. I vedtektene for 1787, ble det blant annet bestemt at leseselskapet ikke skulle anskaffe bøker hvis innhold «kunde ansees stridende mod Velandstændighed og gode Sæder». Fra denne dato skulle også alle bøker som ble kjøpt inn utelukkende være

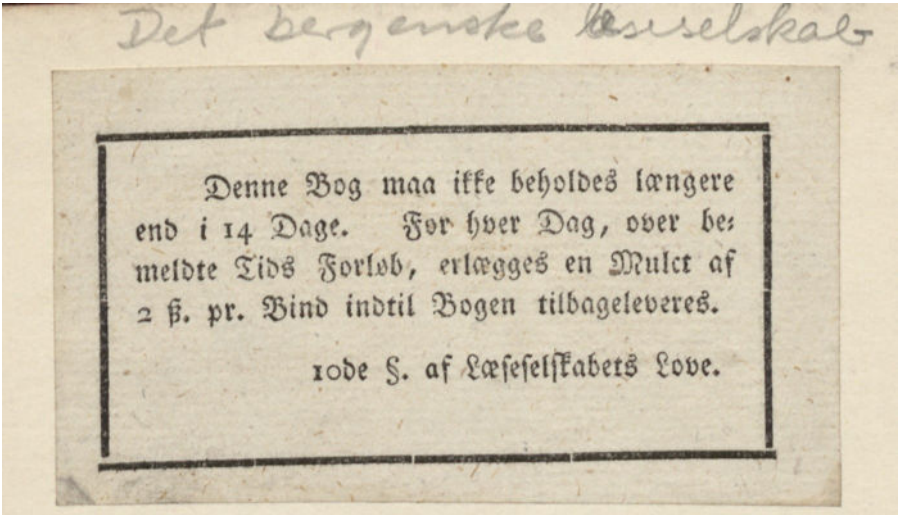
Det bergenske Læseselskab

Denne Bog maa ikke beholdes længere end i 14 Dage. For hver Dag, over bemeldte Tids Forløb, erlægges en Mulct af 2 ß. pr. Bind indtil Bogen tilbageleveres.

10de §. af Læseselskabets Love.

skrevet på morsmålet. Antagelig lå det strategiske hensyn bak et slikt vedtak; jo mer litteratur som ble anskaffet på dansk, jo større ble også lesekretsen.

Det Bergenske Læse-Selskabs katalog over danske bøker (men ikke nødvendigvis danske forfattere) fra 1788 er på mange måter typisk for leiebibliotekets profil, nemlig et vell av underholdende skrifter i form av poesi og skuespill så vel som romaner. Innlemmet i samlingen var blant andre verk av Miguel de Cervantes (*Fortællinger*), William Shakespeare (*Hamlet* og *Romeo og Juliet*), Oliver Goldsmith (*Landsbyepresten av Wakefield*) og Richard Cumberland (*Westindianeren; en Komedie*), samt tidsskrifter som *Biekuben*. Flere livs- og levnetshistorier var også innlemmet i samlingen, samt diverse mer eller mindre fiktive reisebeskrivelser og et utall skuespill. I selskapets katalog over danske bøker i selskapets eie ved utgangen av 1790 er antallet trykk av underholdende karakter tilsvarende høyt.

I Det Bergenske Læse-Selskabs lover av 1787 ble det presisert at selskapet skulle innkassere én riksdaler per medlem per år, noe som ekskluderte ikke-bemidlede lesere. Og selv om selskapets sekretær kunne motta bokbestillinger hele uken, skjedde utlånet av bøker kun mellom klokken to og tre lørdag ettermiddag. Ingen fikk lov til å låne mer enn én bok om gangen, og ingen bok måtte lånes ut mer enn «en halv eller heel Maaned, alt efter Bogens størrelse». I 1824 var utlånet åpent hver tirsdag og fredag ettermiddag mellom klokken ett og tre, mens det årlige innskuddet lå på hele to spesidaler. Samlingen talte nå dessuten 2564 bind.

Etter hvert ble to av klassene med bøker, danske og tyske, slått sammen til ett og samme bibliotek, slik at de som «abonnerte» på skrifter her hadde tilgang til bøker på begge språkene. Dette ble skissert i nummer 53 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1840. Det opplyses videre om at bi-

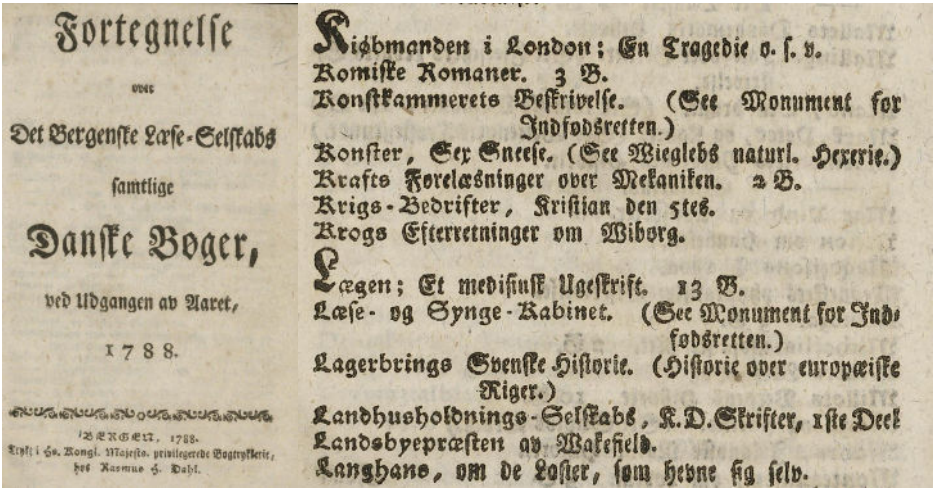

Fortegnelse

over

Det Bergenske Læse-Selskabs

samtlige

Danske Bøger,

ved Udgangen av Aaret,

1788.

BERGEN, 1788.
Trykt i Hs. Kongl. Majestæts privilegerede Bogtrykkerie,
hos Rasmus H. Dahl.

Kiøbmanden i London; En Tragedie o. s. v.
Komiske Romaner. 3 B.
Konstkammerets Beskrivelse. (See Monument for Indfødsretten.)
Konster, Sex Sneese. (See Wieglebs naturl. Hexerie.)
Krafts Forelæsninger over Mekaniken. 2 B.
Krigs-Bedrifter, Kristian den 5tes.
Krogs Efterretninger om Wiborg.
Lægen; Et medisinsk Ugeskrift. 13 B.
Læse- og Synge-Kabinet. (See Monument for Indfødsretten.)
Lagerbrings Svenske Historie. (Historie over europæiske Riger.)
Landhusholdnings-Selskabs, K.D. Skrifter, 1ste Deel
Landsbypræsten av Wakefield.
Langhans, om de Løster, som hevne sig selv.

blioteket nå var åpent hver søndag mellom klokken ett og halv tre, og at man da alt etter type abonnement kunne få byttet til seg enten én eller to danske eller tyske bøker. Kontingenten ble nå satt til to spesidaler og 20 skilling for halvåret. De som meldte seg inn bare for det siste kvartalet, måtte imidlertid kun betale 75 skilling i kontingent. Bøker ble byttet maks en gang om dagen, og ingen hadde lov til å sitte med en bok i mer enn fjorten dager.

I 1850 ble Det Bergenske Læse-Selskab antagelig nedlagt. I alle fall annonseres det nå i nummer 25 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for samme år at alle som fortsatt har bøker til låns fra samlingen, må levere disse tilbake til avtroppende bestyrer Thor Røed. Ifølge nummer 61 av *Bergenske Blade* for 1853, ble bøkene deretter via omveier skjenket til det såkalte Selskab af 22de December, en forening etablert i 1845 med det formål å opprette et allmuebibliotek i Bergen. Herfra ble bøkene, etter at alle dårlige og defekte skrifter enten hadde blitt tatt ut eller solgt, skjenket til Arbeiderforeningens bibliotek, etablert i 1850. Senere ble bøkene herfra gitt videre til Bergen Offentlige Bibliotek, som startet sin virksomhet vel tjue år senere.

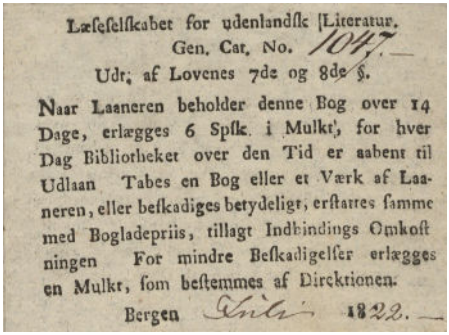

Læseselskabet for udenlandske Literatur.
Gen. Cat. No. 1047.
Udr. af Lovenes 7de og 8de §.
Naar Laaneren beholder denne Bog over 14 Dage, erlægges 6 Spske. i Mulkt, for hver Dag Biblioteket over den Tid er aabent til Udlaan. Tabes en Bog eller et Værk af Laaneren, eller beskadiges betydeligt, erstattes samme med Bogladepriis, tillagt Indbindings Omkostningen. For mindre Beskadigelser erlægges en Mulkt, som bestemmes af Direktionen.
Bergen 1822.

Læseselskabet for udenlandsk Literatur

Tjue år etter etableringen av Det Bergenske Læse-Selskab ble Læseselskabet for Udenlandsk Litteratur etablert (1795). Selskapet utga flere bokkatalo-

ger. Ifølge katalogen over bøkene anskaffet av selskapet frem til 1800, nemlig *Fortegnelse over de Böger som Læseselskabet for Udenlandsk Literatur har anskaffet i Aarene 1796–1800*, trykket i Bergen i 1800, går det frem at biblioteket inneholdt rundt 2000 bind hovedsakelig på tysk. Allerede i 1818 hadde biblioteket imidlertid vært lukket i flere år, og det på grunn av «skjødesløshed eller urigtig Indretning ved Bestyrelsen». Ikke lenge etter vokste imidlertid samlingen igjen, og i 1824 inneholdt den 2347 bind.

I *Love, som Læseselskabet for Udenlandsk Litteratur har vedtaget den 2den Maii 1796*, trykket samme år som utgivelsen, heter det at all rent vitenskapelig litteratur skal «være excluderet, da Selskabet aleene indskrænker sig til: Universal- og staternes spesial-Historie, Historie om Menneskets cultur, Videnskaber og Kunster, og saadanne philosophiske skrifter, der ansees brugbare og nyttige for enhver tænkende Mand».

Et blikk på katalogen trykket i 1800 viser imidlertid at samlingen var mer variert enn som så, da den også inkluderte en stor mengde reiselitteratur både av vitenskapelig så vel som fiktiv karakter, samt biografier, dikt og skuespill gjerne i tysk språkdrakt. Av verk som helt eksplisitt nevnes som romaner, listes blant annet *Agnes von Lilien*, *Sophie von Beauregard*, *Das Bettlermädchen*, *Bianka; ein tragisches Gemählde* og *Fernando und Wilhelmine*. Flere av disse bøkene var skrevet av kvinner, og mange av dem var opprinnelig også oversatt til tysk fra det engelske og franske, og de omhandlet alt fra kjærlighet og oppdragelse til røvere.

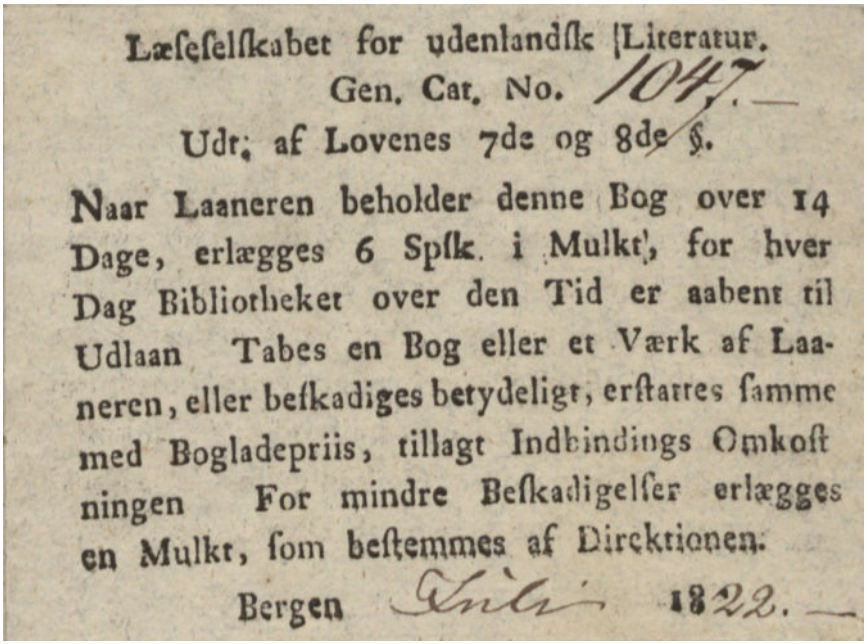
Læſeſelſkabet for udenlandſk Literatur.
Gen. Cat. No. 1047.
Udt. af Lovenes 7de og 8de §.
Naar Laaneren beholder denne Bog over 14 Dage, erlægges 6 Spſk. i Mulkt, for hver Dag Bibliotheket over den Tid er aabent til Udlaan Tabes en Bog eller et Værk af Laaneren, eller beſkadiges betydeligt, erſtattes ſamme med Bogladepriis, tillagt Indbindings Omkoſtningen For mindre Beſkadigelſer erlægges en Mulkt, ſom beſtemmes af Direktionen.
Bergen 1822.

Selskapets statutter for 1796 viser at medlemmene måtte betale fire riksdaler i året for å benytte boksamlingen, og at minst én riksdaler skulle betales inn hvert kvartal. Det var heller ikke mulig å låne mer enn to bøker om gangen, og en bok bestående av 400 sider ble ansett som åtte dagers lesing. Utlånet foregikk dessuten onsdager mellom ett og to. Etter hvert økte utlånstidene, og i 1824 ble bøker utlånt hver dag mellom klokken elleve og tolv. Ifølge nummer 61 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1824, hadde leseselskapet nå også flyttet til politifullmektig Klagenbergs hus – hus nummer 26 i 19de rode.

Senere ble utlånstidene endret. I nummer 6 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1825 ble det annonsert at «dette Selskabs Bibliothek fra 1ste Februar d. A. er aabent til Udlaan hver Søgnedags Eftermiddag, fra Kl. 1 til 2». På en bokvignett fra 1796 sto det for eksempel at boken kun var til låns i åtte dager, og for hver dag låntakeren beholdt den over den fastsatte tid, måtte det betales to skilling i mulkt.

Etter hvert gjorde selskapet endringer i kontingenten. I nummer 36 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1826, ble det for eksempel annonsert at utlånet av bøker ville stanse mellom mandag 15. og lørdag 20 mai. Biblioteket ble gjenåpnet mandag 22. mai. De som hadde bøker til låns, ble nå bedt om å levere disse inn. Kontingenten ble samtidig satt til tre spesidaler, men ledelsen håpte, ifølge annonsen, å kunne sette den ytterligere ned til to spesidaler, noe som ville skje dersom medlemsantallet økte. Det ble også opplyst om at biblioteket nå besto av 2450 bind. Åpningstidene skulle imidlertid fortsatt være søndager mellom klokken ett og to, og selskapets bibliotekar var politifullmektig Klagenberg.

Etter hvert landet også bøkene til Læseselskabet for Udenlandsk Litteratur i hendene til det såkalte Selskab af 22de December, som igjen videreforærte biblioteket til Arbeiderforeningen. Dette omtales i nummer 59 av *Bergens Stiftstidende* for 1853.

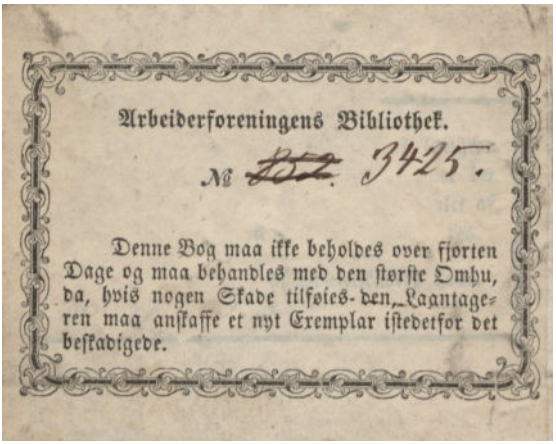
Arbeiderforeningens Bibliothek.

№ ~~[illegible]~~ 3425.

Denne Bog maa ikke beholdes over fjorten Dage og maa behandles med den største Omhu, da, hvis nogen Skade tilføies den Lagantageren maa anskaffe et nyt Exemplar istedetfor det beskadigede.

Det fantes også andre mer «spissede» biblioteker i Bergen rundt 1800, biblioteker som i liten eller ingen grad inneholdt underholdningslitteratur. Et av disse var Garnisonsbiblioteket (opprettet 1818), som besto av vel 400 bind av krigsvitenskapelig, matematisk og historisk innhold. Et annet bibliotek var Bergen Museums bibliotek, opprettet i 1825, hvis formål var å bygge opp et vitenskapelig bibliotek samt å få innsamlet blant annet gamle kart og manuskripter som ellers kunne gå tapt.

I 1833 besto museets bibliotek av 205 bøker, 56 manuskripter og 20 kart. Senere mottok museet også dubletter fra Det Kongelige Videnskabers Selskab i Trondheim, samt at det arvet grunnleggeren Wilhelm Frimann Koren Christies (1778-1849) boksamling. I 1850 besto museets bibliotek derfor av til sammen 1562 bind, Christies etterlatte boksamling unntatt.

I det store og hele hadde boksamlingen ved museet en vitenskapelig profil. Samlingen inneholdt dog en del sagaer og eventyr, og utlånsprotokollen for 1850-årene, protokollføringen startet i 1851, viser at de første låntakerne hovedsakelig lånte historisk eller historisk-geografisk litteratur. Utlån var mulig en time hver søndag. Etter hvert ble museets bøker av teologisk, filosofisk, juridisk og estetisk innhold overlatt til Bergen Offentlige Bibliotek.

Biblioteksvekst og Thorstein Hallagers innsats

Den første store biblioteksveksten i Bergen skjedde etter 1800. Og, på denne tiden ble mer og mer av den underholdende litteraturen tilgjengelig for allmennheten – det vil si at den ble tilgjengelig for en billig penge. En av dem som ga bergenserne mulighet til nettopp å lese underholdningslitteratur var Thorstein Olsgaard Hallager. Hallager var en mangfoldig mann. Han var født i Bergen i 1784, og var Latinskoleelev i hjembyen. Senere flyttet Hallager til København hvor han studerte teologi. Etter hvert ble han bestyrer av borgerskolen i Moss, før han etablerte seg som kjøpmann i Bergen. Hallager tok borgerskap i 1816, og i 1820 åpnet han en bokhandel like ved Domkirken. En søknad om å få opprette trykkeri ble først avslått og deretter innvilget – dette privilegiet benyttet han seg dog aldri av. I 1826 ble Hallager utnevnt til kordegn, og senere også til klokker ved Nykirken. Hallager drev også egen bokhandel, og eide dessuten flere salgsboder hvor han solgte bøker, tidsskrifter og noter.

Hallager begrenset seg imidlertid ikke bare til salg. Han drev nemlig også i leiebiblioteker i byen ifra tidlig på 1820-tallet. I 1821 opprettet Hallager det såkalte «tyske bibliotek», et leiebibliotek som besto av de «beste og nyeste» tyske bøker, og i 1822 åpnet han et dansk leiebibliotek. I starten inneholdt disse bibliotekene henholdsvis 1190 og 1216 bøker.

Fordelen med å drive bokutsalg i tilknytning til utlånsvirksomhet, var at Hallager kunne operere med ganske så gunstige utlånstider. Leiebibliotekene hans var nemlig åpne hver eneste formiddag, og to bøker kunne byttes hver gang mot en avgift på tre spesidaler årlig. Hallager utga også trykte fortegnelser over utlånsbibliotekene sine etter hvert som de vokste, og flere kataloger over samlingene hans

Følgende nye Bøger er mit Læsebibliothek atter bleven forsynet med og udleveres fra idag af til Abonnenterne, som herved gjøres opmærksomme paa: at enhver af disse Bøger ikke maa beholdes længere end høist 8 Dage.

2238-2239 Alexis eller det lille Huus i Skoven, 2 D. Kbh. 1837.
2240 Archiv for Historie og Geographie af Riise, 68 Bd., Kbh. 1837
2241-2242 Ben Brace, den Sidstlevende af Nelsons Besætning paa Agamemnon ved Chamier, 2 D. Kbh. 1837.
2243 Bien, et Maanedsskrift for Moerskabslæsning, 20de Bd., Christ. 1837.
2244-2246 Dramatiske Scener, uddragne af et ældgammelt Haandskrift. Frit overs. af det Kyhlamske ved Bredahl. 5 D. i 3 Bd. Kbh. 1832.
2247-2249 De Sidste af Huset Stuart, hist. Roman af Wangenheim, Kbh. 1837.
2250 Jøden Wolff, Novelle af Hoffmeister, Kbh. 1836.
2251-2252 Jødens Datter, hist. Roman af Eug. Foa, 2 D. Kbh. 1837.
Marrgots samlede Skrifter, 10 og 11 Bd. indeh.:
2253-2254 Søeofficieren, 2 D. Kbh. 1837.
2255-2256 Novelle-Bibliothek, nyt, 2det og 3die Bd. Kbh. 1837.
2257 Rumohrs Digte, Kbh. 1834.
2258 Samling af Fortællinger, Anecdoter og Indfald af Volckersen. Kbh. 1831.
2259 Spindler, den Sælsomme eller Kjerligheid og Bod. Kbh. 1836.

Thorstein Hallager.

ble trykket i løpet av 1820-årene. Nyanskaffelsene ble tidvis også averterte i *Bergens Adressecontoirs Efterretninger.* Bokhandelen drev Hallager frem til 1839, og leiebiblioteket frem til 1842. Hallager døde 30. desember i 1853, nærmere 70 år gammel.

Hallager baserte mye av sin utlånsvirksomhet på underholdende litteratur. I nummer 2 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1822, ble det for eksempel annonsert etter nye abonnenter til både det danske og tyske leseselskapet, samt opplyst om at bokkatalogene over samlingene kunne fås der ved fremmøte. Samtidig ble det reklamert for den underholdningslitteraturen låntakerne nå kunne få tilgang til: Blant annet kunne låntakerne ifølge annonsen låne *Bibliothek for Moerskabslæsning*, Walter Scotts *Fængslet i Edingburgh* og La Fontaines *Familiehistorier*. Det var også mulig å kjøpe boklister over tilvekstene i leiebibliotekene.

I nummer 104 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1826, var Hallager på ny ute med reklamering. Her skrev han blant annet følgende: «For Byens respective Indvaanere, der af Mangel paa Kundskab om Indretningen ved mit Leiebibliothek, muligens ikke ere Deeltagere deri, tillader jeg mig herved at bekjendtgjøre: at det bestaaer af 1484 danske og over 1200 tydske Bøger. Contingenten for et Aar er 2 Spd. Betaling forud, og leveres derfor dagligen, fra Kl. 9-12, tvende Bøger, enten tydske eller danske, eller een dansk og een tydsk Bog. Bøgerne maae ikke beholdes længere end 14 Dage; men eengang dagligen kan een eller begge Bøgerne byttes i den fastsatte Tid. Ligeledes tillader jeg mig at gjøre opmærksom paa, at Bibliotheket aarligen forøges; men at Forøgelsen beroer paa det større eller mindre Antal læsere, jeg faaer, og at jeg i Henseende til nye Bøgers Anskaffelse gjerne opfylder mine Læseres Ønsker». Årskontingenten var altså fortsatt på to spesidaler, og utlånet skjedde hver formiddag mellom klokken ni og seks.

Hallager flyttet også på seg. I nummer 46 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1826, opplyste Hallager at huset hans enten var til salgs eller til leie. Senere, i nummer 73 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for samme år, ga han boklånerne sine beskjed om at han nå hadde flyttet biblioteket sitt til Bendiksens hus på Klosteralmenningen. Av den grunn ble også leiebiblioteket hans holdt lukket fra mandag 10. september til og med lørdag 15. september. Etter dette ville bøkene som vanlig være til utlån hver dag mellom klokken ni og tolv.

Året etter, i 1837, får vi på ny et innblikk i de bøkene Hallager førte i leiebibliotekene sine. I nummer 59 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for dette året, informerte han nemlig låntakerne sine om at nye bøker nå hadde ankommet, men at disse ikke kunne lånes ut i mer enn åtte dager om ganger. Antagelig var dette bøker det var stor rift om. Av titler listes blant annet *Aleris eller det lille Huus i Skoven*, *De Sidste af Huset Stuart* og *Marryots samlede Skrifter*; alle bøkene var trykket samme år. I nummer 44 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1837, listet Hallager opp ytterligere underholdende titler som maks kunne lånes ut i åtte dager, deriblant *Bernhards Noveller*, *Breve fra Italien* og *Nina; en Tegning af Hverdagslivet*. **(bilde 16 Michelsen)**

I 1842 la Hallager altså ned leiebiblioteket sitt. Biblioteket hans ble da overtatt av bokbinderen Otto Michelsen. I nummer 66 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1842, informerte nemlig Michelsen følgende: «Det hallagerske Leiebibliothek, som jeg i disse Dage har tilkiøbt mig, bliver fra i morgen, Torsdagen den 18de August, aabnet i mit Huus paa Hjørnet af Muren og Markeveien. Ombytningstiden er nu forandret til fra Kl. 8 til 12 om Formiddagen, og 1 til 6 om Eftermiddagen hver Søgnedag. Ligesom dette Bibliothek hidindtil har anbefalet sig ved et Udvalg af ikke alene den nyere, men ogsaa ældre belletristiske norske, danske og tysdske Literatur, saaledes skal det ogsaa være min Bestræbelse ved skiønsomt Udvalg af det fræmdeles udkommende at tilfredsstille mine ærede Abonnenters billige Fordringer».

Ifølge annonsen var det i Michelsens bibliotek fortsatt underholdningslitteraturen som sto i førersetet, den såkalte «belletristiske litteraturen», og bokutlånet fikk enda gunstigere vilkår enn tidligere ved å skje mellom klokken åtte og tolv hver formiddag, og mellom klokken ett og seks hver søndag. I årene som kom lånte Michelsen blant annet ut bøker som *Robin Hood* og *Luise von Orleans*, samt bøker av forfatttere som H. C. Andersen, Alexandre Dumas, Washington Irving og Julius Axel Kiellman-Göransen (Nepomuk). Først på 1860-tallet ble biblioteket solgt videre til Oscar Riis. Det hallagerske leiebiblioteket fikk altså et langt liv i Bergen. **(bilde 17, vignett)**

Fra bøker til biljard

Som nevnt ovenfor drev Hallager også notebibliotek. Også andre slike biblioteker etablerte seg i Bergen før 1850. Et av disse tilhørte Carl H. Benemann, som startet sin virksomhet i 1838. Benemanns bibliotek ble imidlertid overtatt av Thoms Broch i 1848, som allerede året etter overlot det til Eduard Barfred Giertsen. Felles for disse tre,

Benemann, Broch og Giertsen, var at de alle også drev leiebiblioteker hvor underholdningslitteratur ble lånt ut til leselystne bergensere.

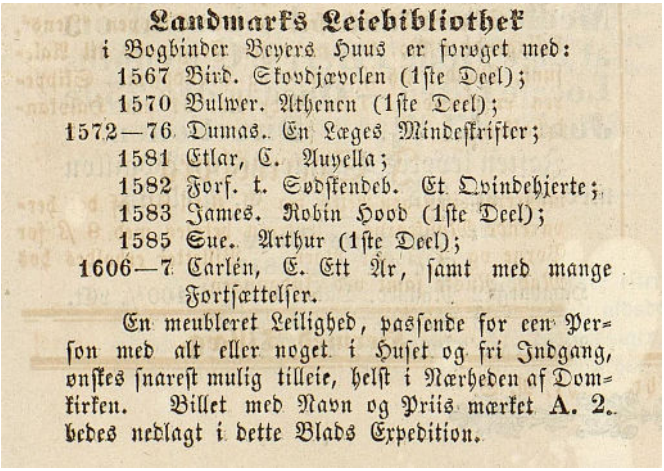
Landmarks Leiebibliothek
i Bogbinder Beyers Huus er foroget med:
1567 Bird. Skovdjævelen (1ste Deel);
1570 Bulwer. Athenen (1ste Deel);
1572—76 Dumas. En Læges Mindeskrifter;
1581 Etlar, C. Auyella;
1582 Forf. t. Sødskendeb. Et Qvindehjerte;
1583 James. Robin Hood (1ste Deel);
1585 Sue. Arthur (1ste Deel);
1606—7 Carlén, E. Ett Ar, samt med mange Fortsættelser.
En meubleret Leilighed, passende for een Person med alt eller noget i Huset og fri Indgang, ønskes snarest mulig tilleie, helst i Nærheden af Domkirken. Billet med Navn og Priis mærket A. 2. bedes nedlagt i dette Blads Expedition.

Carl Benemann opererte som bokhandler så vel som utleier av bøker og noter. Han drev også en egen lesesalong. Begge leiebibliotekene var relativt store da de ble auksjonert bort. I nummer 81 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1848 sto det blant annet at: «Førstkommende Løverdag den 7de d. M., Eftermiddag Kl. 3, bliver i Huset No. 31 i 17de Rode i Domkirkegaden, efter Forlangende af Boghandler C. H. Benemann, afholdt offentlig Auction over de Reqvirenten tilhørende Leiebibliotheker, bestaaende af Bøger i forskjellige Sprog (4204 Bind) og Musicalier i 1888 Nummere». Tydeligvis var det ikke så enkelt å avhendige leiebiblioteket, for Benemann hadde allerede annonsert leiebibliotekene sine til salgs to ganger tidligere, nemlig i *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* nummer 76 og 77 av samme årgang. **(bilde 18, biljardsalong)**

Etter auksjonen slo Benemann seg over på noe litt annet, nemlig en først en biljard-, og deretter en biljard- og avissalong. I nummer 87 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1848, annonserte nemlig Benemann at «Fra i morgen er i mit forhenværende Bibliothekværelse aabnet Billard til Afbenyttelse for honette Personer, og samme anbefales paa det Bedste». I nummer 86 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1849, annonserte han også for den nyåpnede avissalongen: «Da jeg nu er indflyttet i min store Sal, anbefaler jeg min Billard- og Avissalon paa det Bedste».

Thomas Broch overtok både musikk og lesebiblioteket til Benemann. Dette ble imidlertid ganske så fort overtatt av Eduard Barfred Giertsen. I nummer 24 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1849, annonserte Giertsen da også at han nettopp hadde «afkjøbt Herr Th. Broch det af ham eiede saavel Læse- som Musikbibliothek». Han opplyste samtidig om at bibliotekene var åpne for låntagerne mellom klokken åtte og tolv om formiddagen, og mellom to og syv om ettermiddagen. Ombyttingen av bøkene skulle skje i denne tiden. Giertsen opplyste samtidig om at lokalet fortsatt var å finne hos «Herr J. F. Hansen paa Torvet». I nummer 127 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1857, skrev Giertsen at årskontingenten for to bøker lå på to spesidaler. I nummer 131

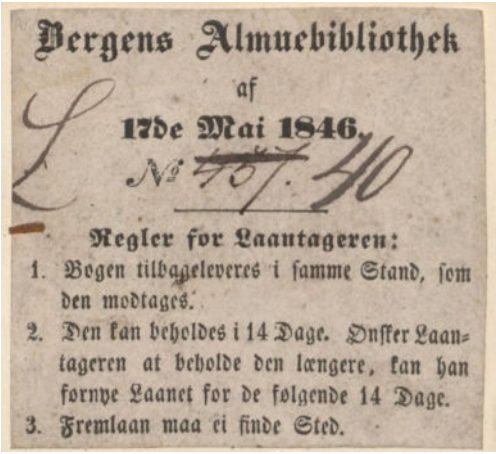

Bergens Almuebibliothek
af
17de Mai 1846.
№ 40.

Regler for Laantageren:

1. Bogen tilbageleveres i samme Stand, som den modtages.
2. Den kan beholdes i 14 Dage. Ønsker Laantageren at beholde den længere, kan han fornye Laanet for de følgende 14 Dage.
3. Fremlaan maa ei finde Sted.

av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1857, annonserte Giertsen dessuten at lesebiblioteket hans nå var «forsynet med henved 150 Bind af de sidste udkomne Nyheder i den danske, tydske, engelske og franske Literatur». Fortsatt var kontingenten for to bøker to spesidaler årlig, og én spesidaler to skilling for en bok årlig.

En annen aktør som også lånte ut både noter og bøker før 1850 var bokhandelen Grønnings Enke. Ideen om et utlånsbibliotek var i emning allerede tidlig på 1840-tallet, for i nummer 102 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1841, sto det følgende å lese: «Saafemt et tilstrækkeligt Antal Abonnenter tegne sig, agter Undertegnede med en allerede betydelig Bogsamling i Begyndelsen af næste Aar at aabne et Leiebibliothek, der vil komme til at bestaae af en udvalgt Samling af fortrinlige nyere og ældre belletristiske og andre almeninterssante Værker, foruden en Deel Tidsskrifter, og completteres efterhaanden med det Nyeste og Bedste, literaturen har at fremvise». Det ble samtidig opplyst om at årsabonnementet ville koste to spesidaler årlig, og at bøker kunne byttes hele dagen. Grønnings Enke drev hyppig annonsevirksomhet.

I nummer 54 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1844, anbefalte Grønning sitt «Bibliothek for underholdende Læsning, der ligeledes stedse completteres med de nyeste og beste æsthetiske Værker». I nummer 76 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1844, ble det opplyst om at Grønnings leiebibliotek for underholdende litteratur nå var å finne i Det harmoniske Selskabs forhenværende lokaler. Fredrik Nygaard, en svoger av Eduard Giertsen som etter hvert startet sin egen bokhandel i Bergen, skrev i sine *Erindringer fra arbeidsaar i Bergen* (først utgitt i 1942) at de mest velforsynte leiebibliotekene i Bergen i siste halvdel av 1850-tallet var nettopp bibliotekene til Giertsen, Otto Michelsen og Grønnings Enke. Nygaard skrev også at det var få norske forfattere å treffe på i bibliotekene, men langt flere oversettelser av forfattere som Victor Hugo, Alexandre Dumas, Walter Scott, Marryat og Dickens.

I. D. S. Landmark og J. L. Bruun

Ytterligere to svært aktive leiebiblioteker etablerte i Bergen før 1850. Disse tilhørte I. D. S. Landmark og J. L. Bruun. Det såkalte Landmarks leiebibliothek ser ut til å ha operert i kun en kort periode på 1840-tallet, i alle fall dersom man legger reklameringen i *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* til grunn. I nummer 50 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1847, averterte Landmark, som holdt til

i bokbinder Beyers hus, blant annet for bøkene *Skovdjævlelen*, *Robin Hood*, *Sue* og *Arthur*. I nummer 15 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1847, annonserte Landmark at leiebiblioteket hans var åpent hver søndag mellom klokken åtte og to for utlån. Biblioteket var også tilsynelatende: «vel forsynet med Værker af den nyere og nyeste Morskabsliteratur, i det norske og danske, samt tildeels i fremmede Sprog». Det ble dessuten opplyst om at nyankomne bøker alle ville annonseres i Adressekontorets avis. Å erhverve seg bokkatalogen kostet dessuten åtte skilling. Samme året flyttet dessuten biblioteket, for i nummer 84 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1847, sto det at: «Landmarks leiebibliothek Vil på grund af Henflytning til Hr Capit. Bangs Huus i Fortunen være lukken de 20de og 21 October, hvilket de ærede Abonnenter bedes undskylde».

Landmarks Leiebibliothek
i Bogbinder Beyers Huus er forøget med:
1567 Bird. Skovdjævelen (1ste Deel);
1570 Bulwer. Athenen (1ste Deel);
1572—76 Dumas. En Læges Mindeskrifter;
1581 Etlar, C. Auyella;
1582 Forf. t. Sødskendeb. Et Qvindehjerte;
1583 James. Robin Hood (1ste Deel);
1585 Sue. Arthur (1ste Deel);
1606—7 Carlén, E. Ett År, samt med mange Fortsættelser.
En meubleret Leilighed, passende for een Person med alt eller noget i Huset og fri Indgang, ønskes snarest mulig tilleie, helst i Nærheden af Domkirken. Billet med Navn og Priis mærket A. 2. bedes nedlagt i dette Blads Expedition.

Også J. L. Bruun agerte som bokutleier på 1840-tallet. I nummer 87 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1846, innfelte han for eksempel følgende annonse: «Catalog over mit Leiebibliothek, bestaaende av 2016 norske og danske Bøger, er at erholde à 6 s. per Exemplar. Contingenten er yderst billig». I nummer 83 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1842, annonserte Bruun at boksamlingen hans nå hadde blitt «forøget med et betydelig Antal nye og gode Bøger». To år senere, i nummer 12 av *Bergens Adressecontoirs-Efterretninger* for 1844, annonserte imidlertid Bruun at leiebilioteket hans

nå var til salgs på svært gode vilkår. Dog fortsatte utleiebiblioteket å operere. Kontingenten ble nærmere beskrevet i en annonse innrykket i nummer 73 av *Bergens Adressecontoirs-Efterretninger* for 1846. Her sto det at den årlige prisen for å låne bøker var én spesidaler og to ort.

Bruuns leiebiblioteks tilfang av underholdningslitteratur økte jevnt og trutt. I nummer 77 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1847, annonserte Bruun at leiebiblioteket hans hadde blitt «completteret med henved 200 af de meest yndede Forfatteres Skrifter, hvorover Fortegnelse udkommer i næste Uge, og leveres gratis til Aarsabonnementer». I 1850 ble imidlertid Bruuns leiebibliotek på nytt annonsert til salgs. I nummer 2 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1850, innfelte nemlig Bruun atter en gang at hans «Leiebibliothek, bestaaende af 2500 Bind, er til nedsat Priis til salgs». I mai 1855 var biblioteket fortsatt salgs. Men tydeligvis ble ikke leiebiblioteket avhendiget, for i nummer 120 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1855, annonserte Bruun, som nå også agerte som skolelærer, følgende: «I min Aftenskole ønskes flere Elever og i mit Leiebibliothek flere Abonnenter». Den samme reklamen var også å finne i annonseavisen i september samme år.

Bergens Almuebibliothek – et fornøyelig, og gratis, sted

Utover på 1800-tallet ble det ytret ønske om å anlegge et offentlig bibliotek i Bergen. Allerede i 1818 ble det for eksempel i et leserinnlegg i *Den Norske Tilskuer* fremmet forslag om å slå sammen Det Bergenske Læse-Selskab, Læseselskabet for Udenlandsk Litteratur, Claus Fastings boksamling, Mariakirkens bibliotek og biblioteket tilhørende Seminarium Fridericianum til ett felles bibliotek. Dette skjedde ikke.

I 1846 var det imidlertid endringer på gang. I *Bergens Stiftstidende* for 14. mai 1846 skrev seks bergensere, alle menn, at det burde opprettes et allmuebibliotek i byen. Årsaken var at de eksisterende leseforeningene, leiebibliotekene og «lignende Indretninger» slett ikke var til nytte for den «egentlige Almuesmand», som i mangel på lektyre brukte fritiden sin på «Kortspil og Brændeviin». Bokutlånet burde også være gratis. Donasjonene som i etterkant ble gitt til formålet var mange, og i nummer 85 av *Bergens Adressecontoirs Efterretninger* for 1846 ble det annon-

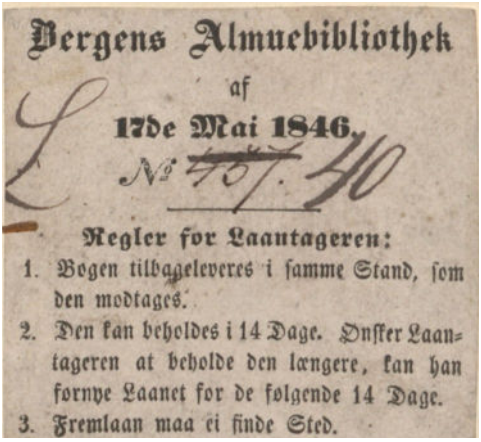
Bergens Almuebibliothek
af
17de Mai 1846.
№ ~~457~~ 40
Regler for Laantageren:
1. Bogen tilbageleveres i samme Stand, som den modtages.
2. Den kan beholdes i 14 Dage. Ønsker Laantageren at beholde den længere, kan han fornye Laanet for de følgende 14 Dage.
3. Fremlaan maa ei finde Sted.

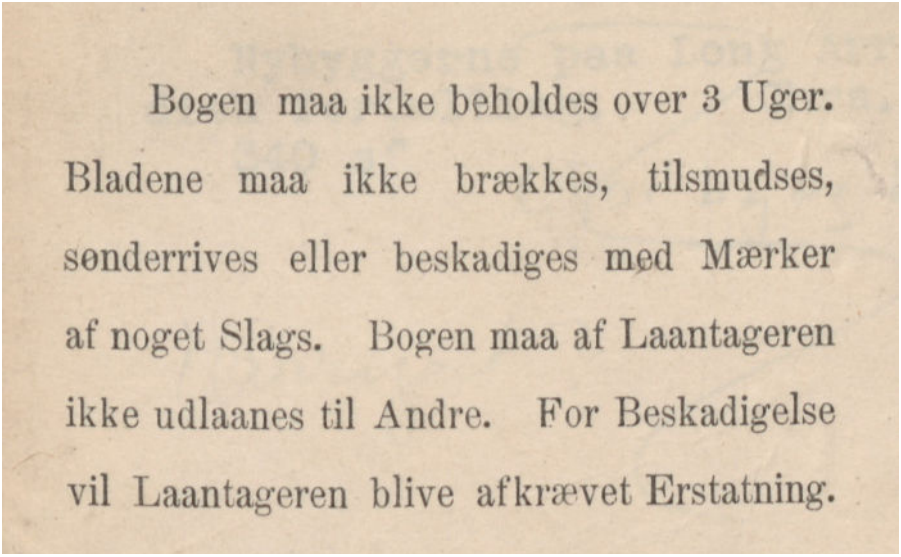

Bogen maa ikke beholdes over 3 Uger. Bladene maa ikke brækkes, tilsmudses, sønderrives eller beskadiges med Mærker af noget Slags. Bogen maa af Laantageren ikke udlaanes til Andre. For Beskadigelse vil Laantageren blive afkrævet Erstatning.

sert at allmuebiblioteket, som kalte seg Bergens Almuebibliothek af 17. Mai 1846, skulle åpnes lørdag den 31. oktober. Bokutlånet skulle være åpent «hver Løverdag fra Kl. 5–7 om Aftenen», og bøkene skulle primært være gratis tilgjengelige «for Almuesfolk, s. Arbeidere, Daglønnere, Tjenestefolk og tildeels uformuende Haandværksfolk, der præstere betryggende Caution for Bøgernes ordentlige Behandling og Tilstedeblivelse». Utlånet skulle foregå hos Madam Grønning, «hos hvem Bibliotheket har frit Locale».

Allmuebiblioteket må ha blitt populært. I selskapets første årsberetning, trykket i nummer 39 av *Bergens Stiftstidende* for 1847, vises det til at 285 personer hadde søkt biblioteket, og at antall utlån lå på 3000 bind. All den tid samlingen besto av 378 bøker, hvorav flere dubletter, ble hver bok ifølge avisen dermed i snitt utlånt åtte ganger. Låntakerne dette første året besto ifølge rapporten av tjenestedrenger (67), arbeidsmenn (62), daglønnere (49), læredrenger (46), tjenestepiker (15), enker (12), elever fra fattigskoler (9), soldater (7), sjømenn (4) og gårdsforpaktere (3). Låntakerne var dessuten preget av «Beskedenhed og Fordringsløshed».

Ifølge rapporten i *Stiftstidende* var ikke låntakerne spesielt opptatt av å lese poesi. Populære var imidlertid Snorres kongesagaer, Jens Zetlitz' sanger og Esaias Tegnérs *Frithjofs Saga*, som i perioden kom i en menge oversettelser og utgaver. Dessuten likte leserne den klassiske religiøse litteraturen samt alt hva biblioteket eide av fortellinger, både «sande» og «digtede», som *Forsynets Veier*. Populære var også bøkene skrevet av Frederick Marryat, kjent blant annet for sine romaner om livet til sjøs og klassiske barnebøker som *Nybyggerne i Canada* og *Barna i Nyskogen*. Sagn, eventyr og korte reiseskildringer var også populære, og det samme var de gamle folkebøkene, som *Octavian*. Også *Skillingsmagasinet* var ifølge rapporten

et yndet utlånsobjekt.

I selskapets andre årsberetning, offentliggjort i nummer 39 *Bergens Stiftstidende* for året 1848, gjentas det hvor gavnlig biblioteket er: «Bogen fra Almuebibliotheket afholder Arbeideren, Manden, saavelsom Ynglingen, fra slet Selskab eller mindre velvalgt Tidsfordriv, som han forhen søgte i ledige Timer». Det vises dessuten til at utlånernes antall hadde steget til 500, og at bokmassen nå lå på 508 bøker, hvorav 30 dubletter. Antall utlån lå dessuten på hele 14 000 skrifter. Låntakerne roses fortsatt for å være rolige og gode mennesker: «… der aldri har fundet nogen Uorden sted eller bemærkes den Støj, der ellers gjerne høres, hvor en stor Mængde Mennesker af den simple Classe samles», sto det å lese i *Stiftstidende*. Låntakerne inkluderte nå også gutter og jenter fra friskolene (42), trengende menn av borgerklassen (21) og syke fra St. Jørgen hospital (2). Det fremheves også at «Skilling-Magazinet og dermed beslægtede Værker ere Læsernes Yndlingsbøker».

Allmuebiblioteket måtte på tross av sin popularitet stenge ned etter kun fire år i drift (februar 1851), grunnet både økonomiske problemer og koleraepidemien som i slutten av 1840-årene brøt ut i byen. Bokbestanden ble da fordelt på tolv menn som var tenkt å agere som bibliotekarer rundt om i byens forskjellige roder, uten at dette skjedde. Antagelig ble bøkene ganske fort lest i stykker, med unntak av et par skrifter som til sist havnet i Bergen Offentlige Bibliotek. På denne måten endte det aller første forsøket på å skape et offentlig, og gratis, folkebibliotek.

Avsluttende ord

I tiden 1800-1850 skjedde det en ganske så sterk biblioteksvekst i Bergen by. Felles for disse var at mer og mer av den litteraturen som ble lånt ut var i dansk språkdrakt, og den ble samtidig mer tilgjengelig for allmennheten ved at den ble mindre kostbar å låne, og tidvis også gratis.

Dog kan den største økningen sies å ha skjedd i perioden etter 1850. Etter dette fant det i Bergen sted en ganske så eksplosiv bibliotekvekst i klubber, selskaper og foreninger gjennom nyetableringer som Arbeiderforeningen og Bergen Athenæum. Også Det dramatiske selskab og Lungegårdshospitalet fikk eget bibliotek, og det samme gjorde nyopprettede museum og skoler som Vestlandske kunstindustrimuseum og Bergens sjømandsskole. Andre som ble utstyrt med biblioteker var Fiskeriselskapet, Bergens folkeskole, Ynglingeforeningen, Den tekniske skole, Underofficersskolen og Bergens maskinistforening. Den største tilbyderen av litteratur ble imidlertid Bergen Offentlige Bibliotek, som ble opprettet i 1872, og med dette fikk leselystne bergensere, uansett stand, endelig den storstuen de trengte.

En variant av denne artikkelen har tidligere stått på trykk i Bergens historiske forening. Skrifter*, nr. 114 – 2019, nemlig «Lystige lesere – fremveksten av bibliotekvirksomheten i Bergen ca. 1750-1850», s. 7-39. Se denne for referanser.*

Bjørn Davidsen:

Hvem varslet om «Bismarck»'s ferd mot undergangen?

Slagskipet Bismarck, Fotografiet er hentet fra Bundesarchiv, Sammlung Schlachtschiff Bismarck (Bild 193)

18. mai 1941 ble den tyske operasjonen «Rheinübung» satt i verk. Den besto i at tyskernes første av to nye slagskip, «Bismarck», skulle komme seg usett ut av Østersjøen og over i Atlanterhavet sammen med krysseren «Prinz Eugen». Der skulle de så gå løs på allierte atlanterhavskonvoier mellom USA og England. Operasjonen mislyktes; «Bismarck» endte på havets bunn og «Prinz Eugen» på verksted i Frankrike. Men hvem oppdaget skipene, og hvem varslet Admiralitetet om deres ferd etter utbruddet fra Østersjøen? Dette ble igjen tema etter at Eivind Stø og Haakon Smedsvig Hanssen gav ut sin bok «Uten å nøle» i sommer, om blant annet Hellesenderen i Flekkefjord. I boken gjentar de påstanden om at denne senderen sendte et telegram kvelden 20. mai 1941 om «Bismarck» sin passering av Kristiansand samme dag. Problemet er at dette telegrammet aldri er blitt funnet i engelske arkiver. Spørsmålet er da om telegrammet i det hele tatt ble sendt, enn si om det var mulig å sende et slikt telegram i løpet av 20. mai 1941 fra Helle. For selv dagen etter, ville det vært uinteressant for Admira-

litetet - da ble nemlig skipene observert av et britisk foto-fly i bergensområdet.

Siden jeg for tiden er sterkt engasjert som medforfatter av en bok om Vest-Agder under okkupasjonen, og allerede hadde gjort meg ferdig med en grundig gjennomgang om temaet «Det såkalte Bismarck-telegrammet», tillot jeg meg å opponere mot de gjentatte påstandene i den nye boken «Uten å nøle» i avisen «Agder» i Flekkefjord. Dette ble sommerens krigshistoriske disputt på de kanter. I den anledning ble jeg også fôret med nye opplysninger og kilder som underbygger min og flere andres påstand om at et «Bismarck-telegram» aldri ble sendt fra Helle-senderen - og heller ikke kunne vært sendt 20. mai 1941, ut fra samtidige kronologiske opptegninger. Til tross for at forfatterne av «Uten å nøle» visstnok erkjenner det kronologiske forløp, tviholder de på at telegrammet MÅ være sendt, fordi noen framtredende personer i England, dog i ettertid, påsto at det var sendt.

I denne saken er tidsaspektet, som nevnt, særdeles vesentlig dersom en melding fra Kristiansand skulle vært sendt fra Flekkefjord samme dag. Det er derfor nødvendig å gå gjennom kronologien - i form av flere «skipslogger» som nå er dukket opp, kombinert med andre autentiske kilder.

"CHEESE» - Odd Kjeld Starheim

Høsten 1940 reiste tre unge menn fra Farsund/Lista over til Skottland i motorbåten «Viking»; Alf Lindeberg, Frithjof Pedersen og Odd Kjeld Starheim. Alle tre var utdannet styrmenn, og to av dem, Lindeberg og Starheim, også som telegrafister. I Skottland ble de kontaktet av Martin Linge, som på den tiden var vervingsagent for det britiske SOE (Spesial Operations Executive) i de norske styrkene. De tre lot seg overtale til å bli stilt til rådighet for SOE, som noen av de aller første norske.

Odd Kjeld Starheim (1916-1943), norsk motstandsmann, offiser og telegrafist.

Men overfarten hadde vært tøff, så Starheim ble holdt tilbake i England i påvente av bedre helbred. De to andre, derimot, ble nokså snart sendt sammen med Melankton Rasmussen på en operasjon til bergensdistriktet. Meningen var at Starheim skulle komme etter i fly til Hamlagrø, men

dette ble utsatt og utsatt fordi London ikke hørte fra de tre andre (som var blitt arrestert av tyskerne, og siden ble henrettet som de første norske motstandsfolk mandag 11. august 1941 etter en omfattende rettssak i Bergen).

Som følge av manglende informasjon fra Norge om de tre agentene, ble Starheim omtrent midt i januar 1941 sendt til Farsund i ubåt. Med seg hadde han den senderen han skulle hatt med til Hamlagrø. Etter mye om og men kom han til Flekkefjord og fikk etter hvert etablert seg på gården Helle utenfor byen med bonden Gunvald Tomstad som dekningsvert. Derfra skaffet han seg kontakter både østover langs kysten, helt til Oslo - og nordover til Stavanger. Han viste seg å være en framragende etterretningsagent og telegrafist, som særlig den britiske etterretningstjenesten SIS satte meget stor pris på, blant annet med meldinger om Sola flyplass.

Men i begynnelsen av juni 1941 måtte Starheim stenge ned stasjonen på Helle, fordi den tyske peiletjenesten ble for nærgående. Han kom seg derfor over til Sverige og videre til London.

I januar 1942 var Starheim tilbake i Flekkefjord noen måneder med «Cheese II» - og endte opp med å kapre kystruten «Galtesund» i mars og føre den over til Skottland. Tilbake i London hadde han mer enn en finger med i «Penguin-operasjonen» til Arne Værum, som endte så katastrofalt i Telavåg både for folket der, men også for motstandskampen fra Stad og rundt kysten mot Oslo.

Tidlig i 1943 kom Starheim tilbake med 40 «commandos», men nå som «sjørøver» i Operasjon «Carhampton». Også den endte som katastrofe for de fleste; halvparten prøvde å flykte tilbake under Starheims ledelse med den kaprede kystruten «Tromøsund», som ble bombet i senk i Nordsjøen med tap av alle om bord.

UTBRUDDET FRA ØSTERSJØEN

Mandag 19. mai 1941 kl. 02.00 (tysk og norsk sommertid - GMT +2) forlot slagskipet «Bismarck» Gotenhafen (nåværende Gdynia, Polen) i Østersjøen i 27 knops fart mot vest. Etter å ha gått nord om Bornholm, var flåtestyrken samlet på vestsiden av Rügen kl. 22.34, og la i vei mot Storebelt om natten. I tillegg til slagskipet «Bismarck» og den tunge krysseren «Prinz Eugen», besto flotiljen mellom Østersjøen og Skagerrak av de tre destroyerne «Hans Lody» [Z-10] (med kommandoen for sikringsstyrken), «Z-23» og «Friedrich Eckolt» [Z-16] samt flere minesveipere - og passet på av 10 -12 tyske fly.

Ifølge loggen til «Prinz Eugen» passerte de Revsnes vest for Kalundborg kl. 04.48, sperreblokaden ved Sjellands rev kl. 06.16 og øya Anholt kl. 09.36.

Så langt hadde de beveget seg innenfor og i skjul av tyskkontrollerte områder. Verre ble det nordover Kattegat langs den nøytrale svenske vestkysten, for de gikk så tett på denne som de kunne. Men det viste seg at svenskene voktet kysten sin med både krigsskip og patruljefly. Dessuten hadde tåken lettet, slik at det var klar og god sikt - også

«Bismarck» var bygd i 1939 og sammen med Tirpitz det største krigsskipet som var i drift under andre verdenskrig. Det var 251 meter langt og hadde en besetning på 2200 mann. Toppfarten var 30 knop.

mot den tyske flotiljen.

«BISMARCK» BLE OPPDAGET

Ved Vinga fyr utenfor Göteborg drev den svenske krysseren «Gotland» på med skyteøvelser. Den tyske flotiljen oppdaget «Gotland» ved kl. 13.00 tysk sommertid (kl. 12.00 svensk tid - de hadde ikke sommertid i 1941), etter at de var kommet nord for Marstrand. Samtidig passerte et svensk patruljefly over Vinga (det fløy opp og ned på strekningen Smögen-Nidingarna).

Både «Gotland» og patruljeflyet gjorde ledelsen av Operasjon Rheinübung urolige for at det kunne bli rapportert videre til britene. De slo seg likevel til ro med at Sverige var et nøytralt land som neppe ville melde dette videre.

Der forregnet de seg stort.

Både fra «Gotland» og fra flyet (da det landet) ble det sendt telegrammer til Underrättelesavdelingen i det svenske Högkvarteret i Försvarsstaben. Flyets telegram synes å være registrert der kl. 14.30 svensk tid, altså kl. 15.30 tysk og norsk tid.

SVENSK ETTERRETNING LEKKET TIL NORSK

I løpet av kvelden 20. mai 1941 ble den norske militærattacheen i Stockholm, Ragnvald Roscher Lund, varslet om de tyske fartøyene av sine kontakter i svensk etterretning. Og jeg siterer like godt fra Per Helge Martinsens bok «Hemmelig krig», s. 102:

Han varslet umiddelbart den britiske marineattacheen, Captain Henry Denham, som fulgte opp med å sende et hastetelegram til Admiralitetet i London. Det lød:

«Kattegat to-day 20th May. At 1500 two large warship escorted by three destroyers, five escort vessels, ten or twelve aircraft passed Marstrand, course north-west. B.3»

Den kryptiske betegnelsen 'B.3' retter seg mot kilden. Det var et system som ble brukt i de britiske hemmelige tjenester for å beskrive kildens troverdighet og pålitelighet, med 'A.1' som høyeste skår. Overført til informasjonen som Denham hadde mottatt, betød 'B' at Roscher Lunds troverdighet som kilde var stor, og ved å bruke '3', la Denham til at informasjonens pålitelighet var høy, uten dermed å garantere for at innholdet var riktig i alle sine enkelthe-

Prinz Eugen var en tung krysser, ferdigbygd 1938 og et søsterskip av Blücher.

ter.

FERDEN MOT KRISTIANSAND

Går vi tilbake til loggen fra «Prinz Eugen», beretter den at «Gotland» og det svenske flyet fulgte den tyske flotiljen på behørig avstand langs svenskekysten i lengre tid. Begge ble som sagt loggført oppdaget kl. 13.00 tysk tid (12.00 svensk tid).

Etter å ha passert punktet 21-a (som synes å har vært et punkt nær Marstrand - 54°45'N-13°20'O), ble minesveiperne sendt foran flotiljen. Tyskerne hadde nemlig lagt ut en minesperre for ubåter i det området. Da de kom dit kl. 14.00 tysk tid, gikk minealarmen. Mens minesveiperne utskadeliggjorde tre drivende miner, ble flotiljen trukket tilbake.

Når vi leser dette i ettertid, føres tankene hen på slaveskipet «Westfalen», som trolig ble senket av en mine eller to i det samme området høsten 1944.

Først kl. 16.15 passerte de igjen punktet 21-a og kunne gå inn i Skagerrak med sikk-sakk-kjøring på grunnkurs 300 grader (N60V) i 17 knop. Det er på dette tidspunktet meldingen fra «Gotland» kan tidfestes. (Det var også om lag på denne tid siste buss gikk fra Kristiansand til Flekkefjord.)

Den nevnte kursen ble holdt i ca. en time, til de kl. 17.17 dreide rett vest (270 grader). Det er i loggen kun snakk om en kursendring, mens fart og sikk-sakk-kjøring ble opprettholdt. Vi må derfor anta at de på dette tidspunkt befant seg om lag 12 norske landmil rett øst for Oksøy fyr utenfor Kristiansand, siden de nådde dette punktet som angitt i loggen ca. kl. 21. En avstand på 12 norske landmil (omlag 64 nautiske mil) er omtrent like langt som fra Risør til Ny-Hellesund ifølge nautiske tabeller.

NÅR BLE «BISMARCK» SETT?

Historien om det såkalte «Bismarck-telegrammet» har en hovedforutsetning, nemlig at det må ha vært sendt fra Cheese-senderen på Helle 20. mai eller natt til 21. mai 1941 for at det skulle ha noen verdi for britene. Problemet for de som mener det ble sendt, er som nevnt at det aldri er blitt funnet.

Ingen benekter at kilden for historien om telegrammet, er en melding fra havnespion Viggo Axelssen i Kristiansand, som skal ha sett skipene og/eller fått opplysninger om dem fra andre. Problemet med Axelssens historie er at den finnes i ulike varianter med forskjellige tidspunkter for observasjonen, både fra ham selv og fra andre som sågar har prøvd å endre mulige «transportmåter» av meldingen fra Kristiansand til Flekkefjord, etter hvert som motforestillingene har meldt seg. Våre funn av to sammenfallende «logger» fra skipene, synes vanskelige å bestride selv for de mest ihuga telegram-tilhengerne. I stedet har de pekt på uvisshet om når bussen til Flekkefjord gikk fra Kristiansand og at Axelssen kan ha fått opplysningene fra en fyrvokter som hadde sett skipene fra tårnet på Oksøy fyr lenge før de kom dit.

Det er ingen tvil om når siste buss gikk fra Kristiansand. Rutetabellen var kunngjort i avisene - og viser at den gikk 16.45, og var framme i Flekkefjord kl. 21.15. Så dersom det skal festes lit til Axelssens historie om at meldingen ble sendt med bussjåfør-kurer Arne Moen, må den ha vært skrevet før 20. mai 1941 kl. 16.45 - eller sendt neste ettermiddag, noe som er langt mer sannsynlig.

«TOBIAS I TÅRNET»

Siden vi sitter med to sammenfallende «logger» fra skipene som viser at de ikke kom til Kristiansand-innseilingen før rundt kl. 21, er vi nødt til å drøfte NÅR det var mulig for en fyrvokter på Oksøy, selv med god kikkert, å se og skjelne skipene der de kom fra rett øst.

De nevnte loggene med kurser og hastighet, viser som sagt at flotiljen med «Bismarck», «Prinz Eugen», følgeskip og fly kl. 17.17 norsk og tysk sommertid, lå om lag 64 nautiske mil rett øst for Oksøy fyr ytterst i Kristiansands Østregap.

Nå har det seg slik at Jorden selv ikke den gangen, var flat. Derfor hadde den også da en horisont, eller kiming om man vil. Avstanden mellom kimingen fra et sted på land, er avhengig av hvor høyt du står. Dette finnes det tabeller for. Lykten på Oksøy fyr er 47 meter over havet, og gir en lysrekkevidde på 19 nautiske mil (under forutsetning at den som skuer mot fyret er 6 meter over havets overflate). Avstanden fra de 47 meter over havet på Oksøy, til kimingen, er nemlig 14,3 nautiske mil (à 1.852 meter).

For å kunne skjelne fra Oksøy hvor store skip er som kommer rett imot, må de være minst på kimingen eller nærmere, altså maks. 14 nautiske mil eller under en time unna ved 16-17 knops fart. Det vil i praksis si at fyrvokteren på Oksøy først kunne antas å skjelne de tyske skipene tidligst ca. kl. 20. Men om han da så noe som var verd å melde til en havnespion i Kristiansand, er heller tvilsomt. Uansett var bussen til Flekkefjord med Moen som sjåfør, forlengst kjørt.

«Bismarck» ved Herøya.

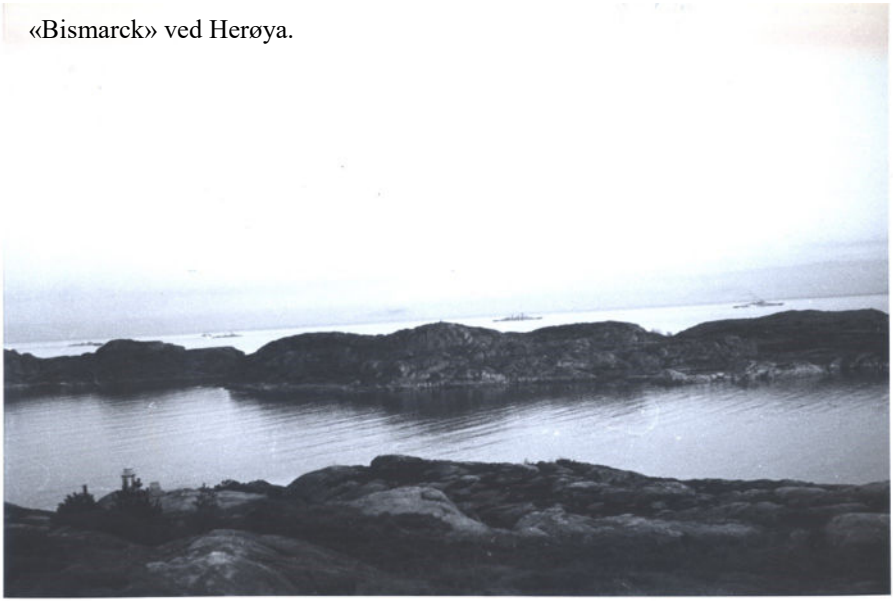

GJENNOM MINESPERREN VED KRISTIANSAND

«Loggene» som vi har funnet, viser at «Bismarck» gikk gjennom åpningen i minesperren kl. 20.50; «Prinz Eugen» kl. 21.11. Deretter dreide de vestover på en litt sørlig kurs, 240 grader (S60V), hvor de like etter ble sett og fotografert av zoologen Edvard Barth fra Herøya i Søgne. Det omtrentlige tidspunktet som Barth oppgav for fotograferingen, er temmelig lik de vi finner i «loggene».

Det har aldri vært reist tvil om Barths tidsangivelse. Derimot forsøker noen nå å antyde at passeringen gjennom minesperren utenfor Kristiansand må ha tatt så lang tid at skipene lå der på et tidspunkt som gjorde det mulig for Axelssen å se dem og få sendt en melding til Flekkefjord om dem. «Loggene» viser at dette ikke var tilfelle. Derfor må det finnes en annen forklaring på hvordan myten om det påståtte telegrammet har oppstått, noe jeg skal komme tilbake til seinere i artikkelen.

EN REISE I NATTEN MOT BERGEN

Etter en reise i sikksakk på grunnkurs 240 grader fram til kl. 23.15, ble kursen endret til 286 grader (N74V). Da var flotiljen trolig sør for Mandal. Gjennom natten ble kursen gradvis lagt mer og mer mot nord, etter hvert som skipene rundet Lindesnes, Lista og til slutt passerte Jærens rev, trolig kl. 04.40. Da ble kursen endret til 359 grader (tilnærmet rett nord), og denne kursen holdt de fram til Marstein fyr ved Korsfjorden sør for Bergen, hvor de ankom kl. 09.00 tysk og norsk sommertid.

Det var da allerede besluttet at «Prinz Eugen» skulle bunkre ved Bergen, mens begge skip skulle få overmalt kamuflasjemalingen som de hadde i Østersjøen, til helgrå atlanterhavsfarge.

Begge skipene fikk los om bord, og ble ført inn Korsfjorden og nordover Lerøyosen. Mens «Bismarck» ble oppankret i Grimstadfjorden (innenfor dagens marinebase Haakonsvern) og akterfortøyd på Bjørge kl. 11.15, ble «Prinz Eugen» ført nordover Vatlestraumen og inn i Hjeltefjorden til Kalvanes bukt ved Vindenes nord på Store Sotra, hvor den ankret opp kl. 12.17. Der ble den behørig passet på av tre mindre krigsfartøyer, mens den fikk tilført bunkers fra tankskipet «Wollin».

På disse plassene ble skipene liggende til ut på kvelden 21. mai.

DET VIKTIGE TELEGRAMMET FRA SVERIGE

Captain Henry Denhams telegram fra Stockholm nådde sjefen for OICs seksjon for bekjempelse av den tyske overflateflåten, Norman Denning, rett etter midnatt 21. mai. Han orienterte umiddelbart Admiralitetet og øverstkommanderende for hjemmeflåten, John Tovey.

Denne meldingen var nok avgjørende for at RAF ble koplet inn. Da flåtestyrken sto inn Korsfjorden om formiddagen 21. mai, tok to fotorekognoseringsfly av fra Wick på den skotske nordøstkysten. Britene var på dette tidspunkt usikre på hvor den tyske flotiljen var. Erfarne Flying Officer Greenhill fikk derfor ordre om å dekke området ved Oslo, hvor britene antok at skipene mest sannsynlig var. Den mer uerfarne Pilot Officer Michael Suckling ble derimot sendt mot bergensdistriktet.

Jeg overlater nå ordet igjen til Per Helge Martinsen i hans bok «Hemmelig krig», s. 104-105:

Suckling nådde land ved Fedje, men hadde problemer med å finne ut nøyaktig hvor han var. Så fikk han øye på flyplassen på Herdla og tok sine første bilder. Rett etter streifet blikket hans konturene av noe som fikk ham nærmest til å hoppe i flysetet, og han la kursen så vidt vestover for å se nærmere på hva det var.

Det skulle vise seg å være 'Prinz Eugen' som idet Suckling fløy over i 13-tiden, hadde etterlatt 'Bismarck' i

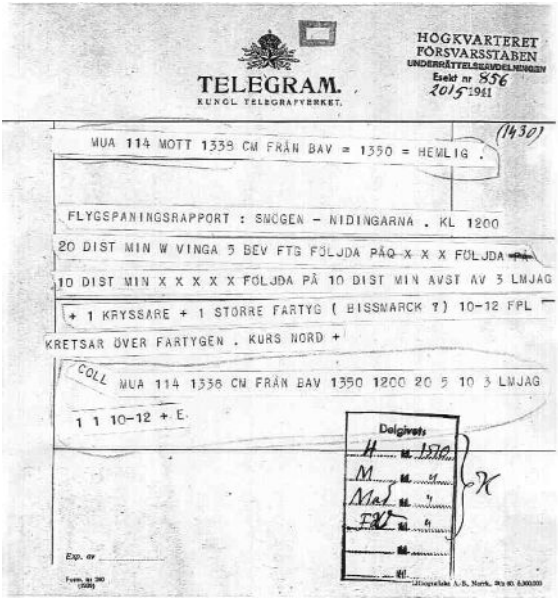
TELEGRAM.
KUNGL. TELEGRAFVERKET.

HÖGKVARTERET
FÖRSVARSSTABEN
UNDERRÄTTELSEAVDELNINGEN
Ekekt nr 856
2015/1941

(1430)

MUA 114 MOTT 1338 CM FRÅN BAV = 1350 = HEMLIG .

FLYGSPANINGSRAPPORT : SMÖGEN - NIDINGARNA . KL 1200

20 DIST MIN W VINGA 5 BEV FTG FÖLJDA PÅQ X X X FÖLJDA

10 DIST MIN X X X X X FÖLJDA PÅ 10 DIST MIN AVST AV 3 LMJAG

+ 1 KRYSSARE + 1 STÖRRE FARTYG (BISSMARCK ?) 10-12 FPL

KRETSAR ÖVER FARTYGEN . KURS NORD +

COLL MUA 114 1338 CM FRÅN BAV 1350 1200 20 5 10 3 LMJAG

1 1 10-12 + E.

Delgivets
H 1530
M
Mal
FKT
K

Exp. av

Fotm. nr 390 (3000)

Allmänna Ab. S. Norrk. Rfg 60. 6.300000

Bergensposten 2/ 2020 39

Grimstadfjorden og ankret opp ved Kalvanes i Hjeltefjorden. I tillegg til den tunge krysseren, kunne Suckling se jagereskorten og 'a large merchant ship'. Det siste var neppe noe handelsfartøy som Suckling trodde det var, men trolig tankeren 'Wollin' som krysseren skulle etterfylle drivstoff fra.

Etter å ha tatt de viktige bildene, la Suckling flyet østover for å fotografere havnebassenget i Bergen, før han skulle gjøre vendereis mot Wick rett sør for byen. Da han hadde gjort dette, gjorde han en ny oppdagelse under seg, i en fjordarm nede til venstre. Der observerte han et stort krigsskip, tre handelsfartøyer og en rekke mindre farkoster i farvannet rundt. Suckling satte kameraene på igjen, fløy over fjorden og satte kursen mot Wick. Han hadde fått bildene han var ute etter.

21. mai fra kl. 13.30-45 gikk alarmen om bord på «Bismarck» om fiendtlig fly, der den lå i Grimstadfjorden. Dette kommer fram i dagboken til overlevende Willi Gräf som «NID» blant annet la til grunn for loggføringen av «Bismarck"s ferd mot undergangen. Sucklings fly ble altså oppdaget fra «Bismarck», uten at det ble gjort annet enn å slå alarm. Gräf berettet også at oppholdet i Grimstadfjorden skjedde i så fint vær at mannskapet om bord kunne ligge i sportsantrekk på fordekket. Dette bekreftes av Meteorologisk årbok 1941. Den oppgir at det på målestasjonen Fredriksberg i Bergen midt på dagen var sørøstlig lett bris, så godt som skyfritt og en maksimumstemperatur på 19,7 grader - men at det henimot kvelden ble overskyet vær.

På Wick ble filmene fra Sucklings tokt straks fremkalt og analysert. Det var ingen tvil om hva de viste, men ledelsen i London ville se dem med egne øyne før de aksjonerte. Dermed måtte Suckling selv fly mot London med filmer og bilder. Han kom etter mye møye fram, og konklusjonen der var den samme som på Wick. Dermed sendte RAF bombefly på vingene i retning Bergen, men akk så seint. Da flyene kom fram, var skipene vekk! Men for å markere at flyene hadde vært over både Kalvanes bukt og Grimstadfjorden, slapp de visstnok noen bomber. Dette ble blant annet registrert i loggen til «Prinz Eugen», som da for lengst var på veg nordover i rom sjø.

UT AV NORSK FARVANN

For da klokken var 18.30 hadde «Bismarck» gjort seg klar til å dra videre opp Vatlestraumen mot Hjeltefjorden, og kl. 19.30 meldte «Prinz Eugen» at den var seilklar. Sammen satte de to stor krigsskipene og deres tre destroyere kursen nordover mot Fedjeosen i 20 knops fart. Kl. 22.17 passerte de ut osen, la seg på en hovedkurs 290 grader og økte farten til 24 knop. Kl. 23.40 var det slutt på sikk-sakk-kjøring, og kursen ble lagt til 0 grader (rett nord). Ferden nord om Island og inn i Danmarksstredet var i gang for alvor for de to «store», mens de tre destroyerne blir dirigert inn til Trondheim. Der ble en melding om deres ankomst sendt til London av SIS-senderen «Skylark B».

I Danmarkstredet ble det trefninger mellom de to tyske skipene og britenes slagskip «Prince of Wales» og slag-

krysseren «Hood». Om morgenen 24. mai 1941 fikk tyskerne inn et treff på «Hood» som utløste en enorm eksplosjon, noe som gjorde at den sank i løpet av kort tid. Utrolig nok overlevde tre av mannskapet, mens 1.418 omkom - trolig momentant.

Både «Bismarck», «Prinz Eugen» og «Prince of Wales» fikk skader, «Bismarck» etter hvert så vitale at den ble et lett bytte for britene under forsøket på å nå inn til Brest i Frankrike. 27. mai ble den senket dels av britene og trolig dels av eget mannskap. Over 2.000 mann omkom, mens bare vel 100 ble berget.

"Prinz Eugen» som bevisst hadde forlatt «Bismarck» for å gå inn i Atlanterhavet, viste seg å ha så store problemer at den søkte inn til Brest for reparasjon, hvor den ankom 1. juni 1941.

SENDEREN PÅ HELLE

Det er først av alt viktig å ha i mente at senderen «Cheese» (Odd Starheim) hadde med til Helle, var en krystallsender som sendte og mottok på faste frekvenser til avtalte tider. Der var altså ingen «nød- og kallefrekvens» eller frekvensvelger, slik vi kjenner fra skipsradiotelegrafi mot kystradiostasjonene.

Selv om «Cheese» var utsendt fra SOE, hadde han fått tildelt senderen fra SIS sin Station VIII, som han også kommuniserte med og som fordelte meldingene. Men avdeling «SO2» (the department of SOE responsible for operations prior) skulle alltid ha kopi av det han sendte.

Det må derfor være svikt i forståelsen av dette opplegget når noen hevder at det såkalte Bismarck-telegrammet kan ha vært sendt utenfor fast sendetid, ja, sågar direkte til Admiralitetet.

Et annet moment som synes i beste fall underkommunisert, er at kretsen rundt Starheim (Cheese) i 1941 ikke var noen kollokviegruppe som drøftet og visste alt. Starheim bedyret i sin rapport av 30.7.41 (HS 2-150, dok. 26: «Cheese Report», s. 8):

> *They worked steadily on the farm and secretly in the evenings, but 20 [Tomstad] never knew what massages where actually sent by Cheese.*

Selvfølgelig visste ikke Tomstad, eller noen andre, hva Starheim sendte. Han var kommet over som en betrodd SOE-agent - og underlagt taushetsplikt.

I Cheese-mappen i London finnes en telegramserie (uten mangler) som starter med «CXG ONE» 13. mai kl. 17.27 og ender med «CXG 12» onsdag 21. mai kl. 19.19. De tolv telegrammene handler om til dels meget viktige ting, men ikke om store krigsskip ved sørlandskysten.

HVA SÅ MED «BISMARCK-TELEGRAMMET» FRA HELLE?

En sannhet krever i utgangspunktet en skriftlig dokumentasjon. Dersom en dokumentasjon ikke foreligger, må denne «sannhet» for i det miste å kunne sannsynliggjøres, passe inn i kronologien. Viggo Axelssens originalhistorie tilfredsstiller ingen av disse krav. Den versjonen krigshistoriker Ragnar Ulstein «presset» ut av kureren Kåre Austad, som til slutt begynte å huske, synes mer troverdig:

Kåre Austad fortalte at en melding

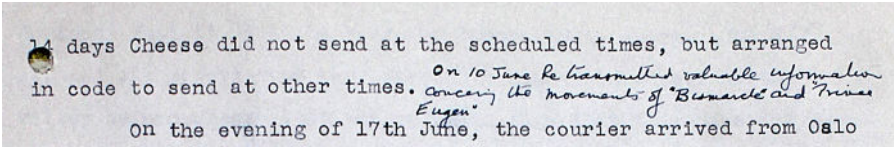
14 days Cheese did not send at the scheduled times, but arranged in code to send at other times. On 10 June he transmitted valuable information concerning the movements of "Bismarck" and "Prinz Eugen".
On the evening of 17th June, the courier arrived from Oslo

fra Viggo Axelssen kom fram til Flekkefjord – men ikke i ekspressfart. Hans historie kan tyde på at meldingen først ble sendt fra Kristiansand onsdag 21. mai kl. 16.45.

Austad fortalte at han en gang i mai (som må være torsdag 22.) var nede hos Tor Njaa. Kvelden i forveien var det kommet melding med Arne Moen fra Viggo i Kristiansand. De hadde sendt bud etter Starheim og han kom ned til Flekkefjord og var oppe på gutterommet til Tor. Den meldingen inneholdt så vidt Austad mintes, intet skipsnavn.

Viggo fortalte senere at han hadde sett store krigsskip passere utenfor Kristiansand på vei vestover, og hadde også gjennom Hafenkapitän i Kristiansand og andre fått greie på det samme. Meldingen om dette sendte altså Viggo med Arne Moen til Flekkefjord, og Odd kom ned dagen etter. Mens de satt der, kom en annen kurer, Lykke Søyland, kona til Kjell Søyland som var havnebetjent i Stavanger og Cheese sin mann der, med toget fra Stavanger. Hun hadde med en melding om at det hadde passert en del store krigsskip utenfor Tananger, men også flere andre svært viktige meldinger om bombingen av Sola flyplass.

Kåre Austad mente at det der og da ble bestemt at Lykke Søyland skulle reise tilbake med toget til Stavanger, og at han skulle reise med samme toget, men ikke i følge med henne. Om denne reisen ble foretatt samme dag eller dagen etter, spiller mindre rolle, men den fant i hvert fall sted.

TELEGRAMTRAFIKKEN PÅ HELLE 22. OG 23. MAI 1941

Da møtet hos Tor Njaa var over, fikk Odd Starheim en kjempejobb. For Lykke Søyland hadde som nevnt med seg en rekke viktige meldinger om situasjonen på Sola flyplass etter den engelske bombingen der. Det lå også andre, til dels store saker, som skulle av gårde. Disse måtte skrives om i kode, før de kunne sendes.

Vi vet ikke når på dagen Starheim mottok følgende telegram, siden det ikke har påført klokkeslett, men det lyder som følger:

TO CHEESE

CXG 21, 22.5.41.

URGENT PRIORITY

To store tyske krigskibe ligger nu i Bergen stop da de seiler meld oieblikkelig om de er panserskibe eller tunge eller lette kryssere stop.

Similar message sent to SKYLARK B. CXG 23.

Dette er det første telegrammet i Cheese-mappen som omtaler de store tyske krigsskipene langs norskekysten. Dagen etter, 23.5.41 kl. 15.20, svarte Starheim på telegrammet at kurer var

sendt, men at kommunikasjonen mellom Stavanger og Bergen var uregelmessig.

Samme dag fikk han svar: Kanseller undersøkelsen. Skipene har allerede seilt.

Men da var kurer Kåre Austad alt på vei mot Bergen.

Det er altså hva vi finner i kildene om Cheese-organisasjonens innsats i selve jakten på «Bismarck». Det underlige er at Odd Starheim selv, da han gikk gjennom telegrambunken i London, ikke savnet det angivelige «Bismarck-telegrammet» som en rekke personer i etterkrigstiden har lett etter, men aldri har klart å komme opp med.

HISTORIEFOR...?

Det er derimot - i ettertid - gjort en tilføyelse i den renskrevne rapporten til Starheim (HS 2-150, dok. 26, øverst på s. 9). Der har noen føyd til for hånd (se utsnitt):

On 10 June he transmitted valuable information concerning the movements of «Bismarck» and «Prinz Eugen».

Dét telegrammet var det ingen i London som enset. For det første sto det ikke «Bismarck» og «Prinz Eugen» i telegrammet, men «V. Tirpitz» og «Prinz Eugen». Dessuten visste «alle» at på det tidspunktet lå «Bismarck» på havets bunn, «Prinz Eugen» på verk-

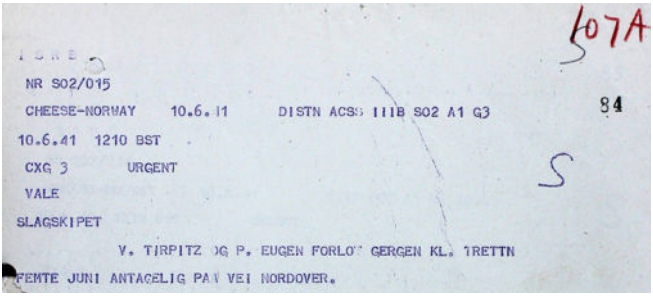
NR S02/015
CHEESE-NORWAY 10.6.41 DISTN ACSS IIIB S02 A1 G3
10.6.41 1210 BST
CXG 3 URGENT
VALE
SLAGSKIPET
V. TIRPITZ OG P. EUGEN FORLOT BERGEN KL. TRETTN
FEMTE JUNI ANTAGELIG PAA VEI NORDOVER.

sted i Brest, mens «Tirpitz» fortsatt befant seg i Østersjøen.

Bakgrunnen for 10. juni-telegrammet er trolig opplysninger Kåre Austad kom tilbake med fra Bergen.

Ved nøyere studier av nevnte håndskrift, er den mistenkelig lik håndskriften til Colonel John Skinner Wilson. Han ble i januar 1942 leder for SOEs norske seksjon, inkl. det som fra da av ble omtalt som «Kompani Linge». Hvilken grunn han hadde for å skrive «Cheese» inn i «Jakten på Bismarck», vet vi ikke, men han har gjort det flere steder, bl.a. i utkastet til SOEs historie og i sine upubliserte memoarer som ligger på Norges Hjemmefrontmuseum. I utkastet til SOEs historie er det

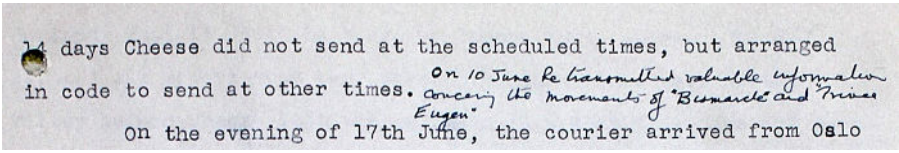
14 days Cheese did not send at the scheduled times, but arranged in code to send at other times. On 10 June he transmitted valuable information concerning the movements of "Bismarck" and "Prinz Eugen".
On the evening of 17th June, the courier arrived from Oslo

dog føyet til en signert merknad (fra en annen enn Wilson): «No trace of this exists», altså: «Ingen spor etter dette finnes».

fever had passed. Before his return to GREAT BRITAIN on 21st June, 1941, he had managed to start some form of organised Resistance in the AGDER Fylkes, and had transmitted over 100 W/T messages, including news that the German Battleship "Bismarck" had broken cover.

No trace of this exists.

Det er også en annen som har merket seg dette, uten at vi visste det da vi så det selv. Den britiske historikeren Tony Insall kom nemlig i 2019 med sin meget grundige bok «Secret Alliances - Special operation and intelligence in Norway 1940-1945». Her er han sterkt kritisk til Wilsons omgang med kildene, bl.a. i forbindelse med «Bismarck-telegrammet», s. 24-25:

In his unpublished memoir he repeats a statement in the SOE Norwegian section history describing how «Cheese» (Odd Starheim) had reported in May 1941 that Bismarck had broken cover, and commented that this news played a part in the later destruction of the battleship.» (Note 31: TNA, HS 7/174. The paragraph has been annotated 'No trace of this exists.' HFM, Wilson unpublished history, p. 24.)

Og Tony Insall fortsetter:

«Examination of Cheese's file reveals no evidence of any such message, and it would anyway have been physically impossible for such a report to have been conveyed to him and transmitted from his location in the time which was available. No doubt Wilson was drawing on an account which had been given to him orally.

ÆRES DEN SOM ...

Det er bemerkelsesverdig at nær sagt «alle» fra og med jakten på «Bismarck», har vært opptatt av å gi Cheese-organisasjonen en del av æren for denne, men glemt det trolig største denne organisasjonen gjorde under krigen: Å skaffe en kontakt innenfor Sola flyplass som rapporterte om blant annet Focke Wulf 200 Condor – som i tiden januar–juni 1941 var en pest og en plage for alliert skipstrafikk rundt de britiske øyer, med mange, også norske, skip på samvittigheten! Denne kontaktens rapporter, videresendt over Cheese-senderen, var det som førte til bombinger av Sola flyplass – hvor en rekke fly gikk tapt og som medvirket til at denne «giftige» flytrafikken tok slutt.

For Odd Starheims «ære» som etterretningsagenten «Cheese», spilte et eventuelt «Bismarck-telegram» ingen rolle. Han fikk sin Distinguished Service Order (DSO) og Krigskorset med sverd høsten 1942 uten at et slikt telegram

var nevnt i søknadene fra brigader Gubbins i SOE (og en fra MEW) når det gjaldt DSO, og major Rognes når det gjaldt Krigskorset med sverd. I tillegg ble han forfremmet til løytnant.

Forfatterens takk

Jeg vil benytte denne anledningen til å takke det sannhetssøkende nettverket som oppsto rundt Statsarkivet i Bergen i 2008/9 - og som har framskaffet uendelige mengder kildemateriale, blant annet fra TNA i Kew i form av avfotograferte dokumenter, men også fra norske kilder. Nettverket synes nå så stort at jeg har mistet oversikten. Da var det godt å ha Per Helge Martinsen som «los» i den jungelen av kilder som foreligger både innen nettverket og ellers, i forbindelse med denne artikkelen. Uten dette nettverket ville det vært svært krevende å få fram denne kronologiske historien om «Bismarck»'s ferd mot undergangen, særlig gjennom norske farvann - tillike med alt det nye og tidligere uskrevne som kommer i vår bok «Vest-Agder under okkupasjonen» om ett års tid.

Kilder:

De Forenede Bilruter: «Rutetider fra 20. april 1941: Fra Kr.sand til Mandal, Lyngdal, Flekkefjord.»

Gjems-Onstad, Erik (red.): «Krigskorset og St. Olavsmedsaljen med ekegren», Grøndahl og Dreyers Forlag AS, Oslo, 1995

Herrington, Ian: «The Special Operations Executive In Norway 1940-1945: Policy And Operations In The Strategic And Political Context», De Montfort University, Leicester, 2004

Hinsley, Francis Harry: «British Intelligence in the Second World War, bind1, Her Majesty's Stationary Office, London, 1979

KBismarck.com: «Kriegstagebuch des schlachschiffes «Bismarck» / Battleship Bismarck's war diary»

Insall, Tony: «Secret Alliances - Special operation and intelligence in Norway 1940-1945»,
Biteback Publishing, 2019

Lundquist, Kaare Z. (red.): «Båtkalenderen (Komplett fjerde utgave)», Nordanger, Bergen, 1968

Martinsen, Per Helge: «Hemmelig krig», Friluftsforlaget, Arendal, 2016
Naval Intelligence Division, Admiralty, S.W.1., N.I.D. 08409/43: C.B. 4051 (24) German battleship Bismarck, Interrogation of Survivors, August, 1941. Appendix III. Translation of a Diary belonging to Maschinenmaat Willi Gräf.

The National Archive, Kew, Special Operations Executive: Group C, Scandinavia: Registered Files*:* HS 2-136, HS 2-150–151, HS 2-166, HS 2-240, HS 2-280–283, HS 7-174

Ulstein, Ragnar: Utskrift av opptak på Hjemmefrontmuseet i Oslo 15.11.83 av samtale med Kåre Austad. NHM

Yngve Nedrebø:
Honndøla bru – ei kulturhistorisk perle

Honndøla bru 25. juli 2020 i strålande veir og med Hornindalsrokken ruvande bakanfor. Det var nesten på 210-årsdagen for ferdigstillinga av brua.

I 1647 fekk Noreg postvesen, og sjølv om den årlege postmengda lenge var svært moderat, måtte det på plass eit system som sikra at posten kom trygt fram og at den hadde faste og pålitelege ruter. Det vart oppretta postruter mellom Bergen (største byen i landet) og Kristiania, og mellom Trondheim og Kristiania. Få år etter kom det tilsvarande rute mellom Bergen og Stavanger, og etter kvart mellom Bergen og Molde, seinare utvida til Trondheim. Desse rutene vart delt opp med mange skift, der ein postførar hadde ansvaret for å få fram posten til neste postgard, der han fekk avløysing av ein ny postførar. Nokre gardar fekk «postopneri». Systemet fungerte berre delvis. I lange periodar låg postrutene nede, men vart forsøkt vekte til live om tilhøva endra seg, som under «Store Nordiske Krig» (1710-1719).

Langs kysten kunne ein sjølvsagt ha sendt posten med båt, men det var ikkje vurdert som eit godt alternativ nasjonalt: posten skulle fram over land. Men på Vestlandet vart det uansett slik at postførarane fekk mange utfordringar og måtte krysse fjordar, elver og fjell. Difor måtte det finnast eller lagast postvegar, og der desse vegane kryssa elvar eller fjordar måtte det vere bruer eller båtskyss.

I 1665 vart det oppretta to embeter for generalvegmeistrar, ein sønnafjells og ein nordafjells. Dei fekk ansvaret for mellom anna postvegane. Embeta fekk små ressursar å arbeide med, og det kom raskt kritikk mot dei for manglande resultat. I lange periodar stod desse embeta ledige, og lite vart gjort for å

betre vegar og bruer.

Sommaren 1787 vart Christopher Johannes Hammer (1756-1823) tilsett som generalvegmeister for Bergen stift (minus Sunnmøre). Han var ein ambisiøs og kompromislaus mann. Då han mange år seinare såg seg attende og gav seg sjølv attest, skreiv han at vegvesenet i Bergens stift i hans tid var flytta «fra Chaos til System».

Innsatsen til Hammer gav resultat. Han har stor del av æra for at det i 1792 kom ei vegforordning for Bergens Stift, der alle gardbrukarane i stiftet vart pålagt «vegtoll». Tidlegare hadde bønder og husmenn hatt arbeidsplikt på vegane. Det hadde vist seg svært lite effektivt. Mange kom slett ikkje til arbeidet, og andre viste liten innsats. Med vegtollen sikra ein årlege pengebeløp som kunne brukast på minering og brubygging, og ein kunne lønne fagfolk som spesialiserte seg på slikt arbeid.

I 1794 gav Hammer ut ein instruks for arbeidet med vegar og bruer. Han reiste stadig rundt for å inspisere vegane og bruene og arbeidet med dei. Han tilsette veginspektørar, som fekk ansvaret lokalt, og han knytta til seg dyktige folk som han kunne stole på. Han søkte stadig Rentekammeret og Kongen om ekstra løyvingar, og gjennom åra greide han å hente inn brukbart med midlar.

Bruene på postvegane hadde vore eit kapittel for seg. Dei var stort sett bygde av tømmer, og sjølv om det var innsette med tjøre og sikra med never, råtna det i løpet av nokre år. Knapt ei einaste trebru var brukande etter 20 år. Då måtte det finnast pengar til å reparere dei, eller dei måtte byggast opp på ny. Hammer syntest dette var dårleg ressursbruk. I instruksen i 1794 rådde han til at trebruene skulle byggast på steinkar. Nokre år seinare ville han helst ha bruene bygd i stein med utkragingsteknikk og store dekkheller, og mot slutten av funksjonstida si, frå 1816, ville han ha kvelvingsbruer i stein.

Postvegen mellom Bergen og Molde gjekk frå postkontoret i Bergen gjennom Nordhordland, Ytre Sogn og Sunnfjord, før den gjennom Våtedalen gjekk til Breim, så over til Innvik og Stryn, og deretter gjennom Hornindal og over grensa til Sunnmøre. På den vegen var det mange elvar som skulle kryssast, og difor var det mange bruer som skulle byggast og vedlikehaldast!

Brua frå 1784

I 1775 vart det prosjektert ny vegtrase for postvegen frå Bergen til Molde. Arbeidet med utbetring av vegane og bygging av bruene på strekninga vart gjort frå første halvdel av 1780-talet.

Sætreelva i Hornindal samlar opp vatn frå Sætredalen og fjellområdet opp mot Honndalsrokken (1526 meter). Då postvegen vart lagt gjennom Hornindal vart det bygt bru over denne elva, og då vart ho vekselvis kalla «Hordningsdølens Broe», «Raftevold Broe» og «Hondøhls Broe», og elva var kalla «Hordningdøhlen» eller Honndøla.

Det var kaptein Bætzmann som sommaren 1783 fekk oppdraget med å bygge den første brua, ei tømmerbru på to «landkar» av stein, 28 alen lang. Han fekk 98 riksdalar for arbeidet og brua stod ferdig sommaren 1784.

I brev til amtmann Hiort i Nordre Bergenhus 5. november 1799 melde generalvegmeister Hammer at brua var ska-

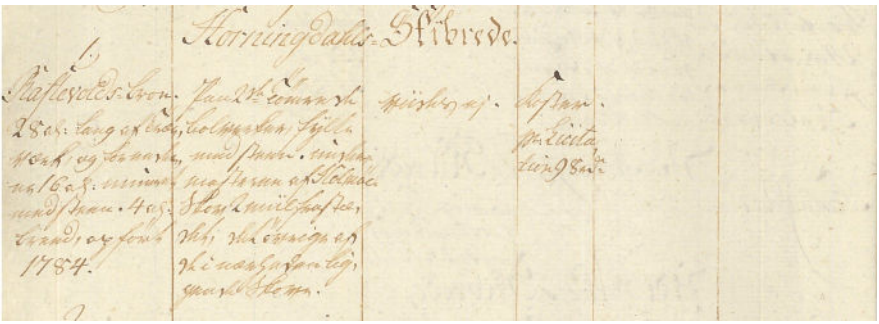

Ovanfor frå lista over bruer i 1785 i arkivet etter Generalvegmeisteren i Bergen. «Raftevold broe» er den seinare Honndøla bru.

da av «stoer Vandflom». Landkara som brua kvilte på var så skada at det var fare for at heile brua kunne falle saman om vatnet fekk halde fram med å grave. Hammer skreiv at elveløpet måtte reinskast og fundamenta på begge side måtte sikrast med store steinar. I tillegg måtte det byggjast to «Bejemurar» for å sikre at vatnet vart leia inn mot midten av elva.

Amtmannen sende meldinga vidare til futen i Sunn- og Nordfjord, og han gav ordre til sorenskrivaren i Nordfjord om å halde «lisitasjon», ein offentleg «omvendt» auksjon for å få fram lågaste bod om oppdraget med å reparere brua. Lisitasjonen vart halden på Kirkhorn 23. januar 1800. Først las futen opp vilkåra for arbeidet, mellom anna at det skulle vere ferdig innan utgangen av juni 1800. Etter bod og underbod vart Christopher Christophersen Grodaas ståande med lågaste bod, 47 rdr 3 ort. Så lempa dei på kravet om ferdigstillingsfristen innan sommaren, og kravde fullføring innan utgangen av oktober. Då kasta fleire seg inn i konkurransen, og Knud Knudsen Soleim vart ståande med lågaste bod: 27 rdr 3 ort. Resultata vart sende til amtmannen for avgjerd.

Amtmannen la spørsmålet fram for generalvegmeisteren, og 20. februar svarte han at «Amtet bør antage, som saare billig, det af Knud Knudsen Solem ved Licitationen giorde anbud 27 rdr 3 ort», og slik vart det. Etter reparasjonen vart denne brua ståande nokre år til, men tømmeret frå 1784 tok til å råtne.

Den nye brua

Generalvegmeister Hammer hadde vore på inspeksjon og han såg at tida var inne for å forbetre brua over Honndøla. Han sende 10. november 1807 brev til amtmann Vibe og la fram sine planar. Han skreiv at den gamle brua no var «forraadnet, og nødvendig maa foranstaltes af nye opbygt». Han la fram to alternativ, ei bru bygd av berre stein på 100 alen, og ei trebru på steinfundament på 50 alen. Han rådde til at ein satsa på steinbrua, som «i betragtning af den længere varighed og de i Fremtiiden sparede Udgifter, for-

mentlig bør prefereres for en Broe af Træværk». Med brevet låg det detaljerte krav for utforming av bruene ved dei to alternativa. Ved begge alternativa skulle bygginga vere ferdig innan utgangen av juni 1809. Entreprenøren ville få mulkt på 50 riksdalar om brua ikkje var godkjend innan den fristen.

Amtmannen slutta seg til framlegget, og sende det vidare til futen, som så varsla sorenskrivaren i Nordfjord i brev 30. desember 1807. 2. mai 1808 sende futen nytt brev til sorenskrivaren om oppnemning av takstmenn og tillysing av takst over arbeidet og lisitasjon. Sorenskrivaren kunngjorde at begge skulle haldast på Raftevold 27. mai 1808.

Det første takstmennene gjorde var å taksere den gamle brua. Dei sette verdien til 1 riksdalar! Denne brua var 28 ¼ alen lang (litt over 17 meter) og av dette utgjorde lengda over sjølve elveløpet berre 19 ¾ alen (rundt 12 meter), men i eit spenn.

Etter dei framlagde planane skulle ei steinbru byggast med 8 til 9 opningar for elveløpet, kvar av dei 5-6 alen breide nederst, men så skulle dei smalnast oppover ved hjelp av utkraging. Det skulle vere samla opningar på 44 alen til gjennomstrøyming for vatnet, og den nye brua måtte difor få ei mykje større lengde enn gamlebrua. Det var ikkje fjellgrunn å finne for fundamenta, slik at ein ville måtte grave seg langt ned – med mykje arbeid og stor kostnad - for å forankre alle steinkara, Under opningane i brua skulle det steinsettast, «med store Kampesteene, jevnt og tæt», for å sikre at vatnet ikkje skulle kunne grave under steinkara. Denne steinsettinga skulle gå 2-3 alen utanfor brua på begge sider. Skjønnsmennene gav uttrykk for at brua ikkje var avhengig av spesielt stort rom for vatnet, fordi vassføringa etter erfaringa aldri

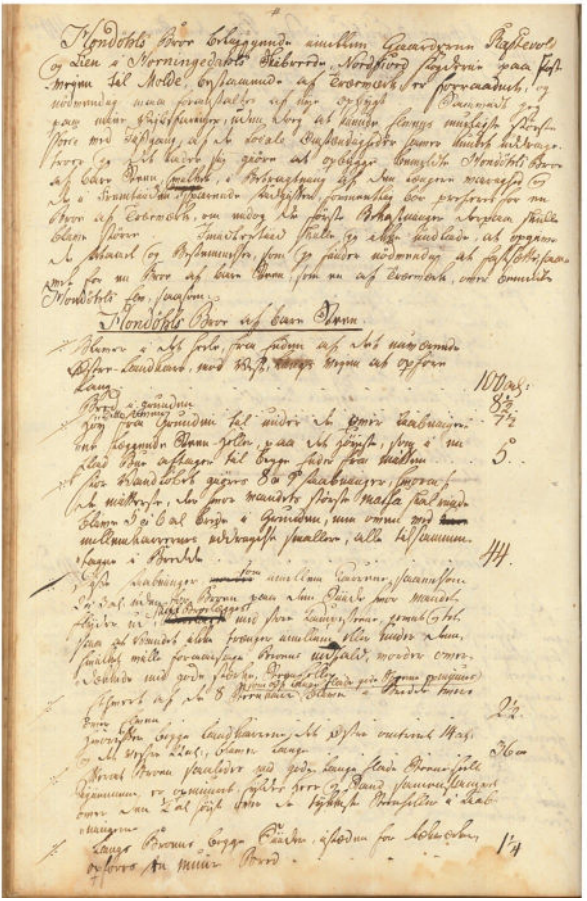

ville verte så stor. Dei meinte det var isgang i elva som ville vere problemet, og då ville ein måtte ha stor høgde på bruopningane.

Takstmennene la til grunn at den nye brua skulle verte 100 alen (61 meter) lang. Dei ville bygge henne i bue, med radius 100 alen. I botnen skulle steinkara vere 8 ½ alen breide, og oppe skulle bredda vere 7 ½ alen. Brua skulle vere høgast på midten, slik at vatnet på brua skulle renne vekk. På det midten skulle det vere ei fri høgd på 5 alen. På kvar side av vegbana skulle det byggast rekkverksmurar 1 ½ alen høg og ½ alen breid.

Til dette byggverket ville ein måtte hente 6600 lass med stein. Dei rekna med at kvart lass ville koste 24 skilling, og då ville hentinga av stein i alt komme på 1650 rdr. Arbeidsløn til sjølve muringa av brua rekna dei til 300 rdr. For å få brua godt brukande ville dei måtte fylle sand og leire på vegbana, godt blanda, og 300 lass av kvar sort, til ein samla kostnad av 100 rdr. Nyebrua skulle deretter kalkast både inn mot vegbana, og utantil. Takstmennene meinte det ville det gå med 1 lest kalk, kjøpt og transportert fram til plassen for 12 rdr.

Etter § 11 i vegforordninga frå 1792 kunne ein til offentleg arbeid, utan erstatning, hente stein, sand og grus der ein kom over det i utmark. Men steinen skulle vere sterk og dekkhellene måtte vere lange og av førsteklasses kvalitet. I Honndøla bru skulle det vere 9 bruopningar som alle skulle dekkast med slike lange og sterke heller, kvar helle minst fire-fem alen lang, ein halv alen breid og rundt 15 centimeter tjukk.

Utgraving og fjerning av massar ville ta mykje tid. Skjønnsmennene meinte dette arbeidet ville koste 600 rdr, det dobbelte av kostnaden dei rekna til sjølve muringa av den nye brua! Dei ville og ha mur på begge sider av nyebrua som «bøjekar», for å få styrt vatnet inn mot opningane i brua. Dette tilleggsarbeidet ville koste 60 rdr.

Då dei summerte, kom dei til eit samla overslag på kostnad på 2722 rd.

Så skulle skjønnsmennene vurdere kostnader ved ei eventuell ny trebru på murfundament.

Dei to landkara som trebrua skulle kvile på skulle vere ganske store. Det vestre landkaret kunne delvis nyttast frå den gamle brua. Det skulle vere atten alner langt, fem alner høgt, og sju alen bredt nede og seks alner bredt oppe. Det austre landkaret skulle oppførast frå nytt og vere 15 alner langt, og ha same bredde som det vestre.

Til murfundamenta ville det gå med 480 lass med stein til reparasjon av landkaret på vestre side, og 720 lass til å bygge opp eit nytt landkar på austre side. Det ville samla koste 300 rd. Til sjølve brua måtte ein ha fem 17 alner lange stokkar, og seks stokkar til rekkverket, solstokkar, 102 stokkar til «stræbere» og bindingar, 34 stokkar under rekkverket, Seks jernboltar 30 tommar lange skulle binde stokkane saman, og så måtte ein ha 204 hakeboltar med 4 tommars lengde til å feste materialane. Det vil gå med fem våger næver og 16 kanner tjære. Sjølve byggearbeidet ville koste 50 riksdalar.

Takstmennene summerte og sette takstsummen for trebrua til 556 rdr. 1 ort.

Lisitasjonen

Då takstmennene var ferdige, skulle lisitasjonen haldast. Begge alternativa skulle leggast fram. Først vart steinbrua ropt opp for takstsummen 2722 rd., med krav om fullføring innan utgangen av juni 1809 og mulkt på 50 rd om ein ikkje fekk brua godkjent ved synsforretninga.

Dei frammøtte protesterte med ein gong og peika på at det ikkje var råd å gjere arbeidet innan den fristen som var sett. Til arbeidet måtte ein få fram til byggeplassen 7200 sledelass, og sidan kravet var at heile brua skulle vere ferdig på berre litt over eit år, måtte all stein, leire og grus bringast fram i løpet av ein vinter! Før vinteren kom måtte all steinen vere broten fram eller minert ut. Det var ikkje slik stein eller steinbrot å finne nær staden der brua skulle byggast. Transportvegen ville vere på minst ei halv mil, og transporten måtte gjerast med hest og slede på godt snøføre. Rett nok hadde Hornindal ofte lange og snørike vintrar, men ingen visste korleis denne vinteren ville verte. Kan hende fekk ein ikkje så mange vekene med sledeføre. Tidsfristen var då heilt urimeleg! Det var alle dei frammøtte einige om. Ingen ville by. Sorenskrivaren auka summen for arbeidet til det dobbelte. Framleis kom ingen bod.

Så vart alternativet med trebru på steinkar ropt opp for 700 rd. og ferdigstilling innan sommaren 1809. Ingen gav bod, og «Almuen talte om 1400 rd», skreiv sorenskrivaren. Dei forlangte på same måte som for steinbrua lengre frist med fullføringa av arbeidet. Auksjonarius utvida då fristen til 2. november 1809, og prøvde seg med takstsummen 556 rd 1 ort. Ingen gav bod. Han auka etter kvart summen til 800 rd., framleis utan at nokon ville melde seg. Sorenskrivar Vogt var nok no ganske irritert, og han kunngjorde avlysing av heile lisitasjonen, «især da der mærkedes et eenstemmigt Samhold af Almuen».

Men ikkje før hadde sorenskrivaren kunngjort avlysing, så vart det liv i dei frammøtte. No «forandrede man atter sine Tanker», står det i referatet. Dei frammøtte bad sorenskrivaren gjere nytt forsøk, og no kom boda. Harald Amundsen Rødemel fekk tilslaget, for 558 rd.

Det skapte eit formelt problem, sidan Harald var ein av dei to lisitasjonsvitna ved forretninga! Men det kunne ordnast, og eit nytt vitne vart henta inn.

I lisitasjonsvilkåra stod det at den som fekk tilslaget måtte stille kausjon for mulktbeløpet 50 rdr, som skulle betalast om arbeidet ikkje var ferdig til avtalt tid. Harald svarte kjekt at «enhver kjender hans Forfatning saaledes: at han ikke behøver Caution». Sorenskrivaren stadfesta og Harald Rødemel fekk kausjonere for seg sjølv.

Lisitasjonsforretninga vart send til amtmannen for «approbasjon». Han tok kontakt med generalvegmeisteren. Dei var slett ikkje nøgde, verken med takstane eller listitasjonen. Dei ville helst ha steinbrua, men fann takstsummen som var sett alt for høg.

I brev 18. august 1808 til generalvegmeisteren ville amtmannen vite om det fanst dugande folk dei kunne forhandle med? Svaret frå Hammer kom to dagar seinare. Han skreiv at han hadde hatt besøk av premierløytnant von Bech, og at han gjerne ville påta seg arbeidet. Men han viste i svarbrevet sitt til «Bondemand Ole Huus paa Julster,

om ikkje heile sesongen skulle gå. Kunne han ta på seg kostnader trygg for at han ville få oppdraget? Han hadde alt vore i Hornindal for å snakke og forhandle med folk om prosjektet. Då hadde han forsøkt å få ned prisen for kvart sledelass, men «de træge Hordningdøler er skamløs nok til at fordre 24 s. for et Læs». Men nokre hadde sagt seg villige til å gjere jobben for 16 skilling lasset. Han skreiv at det var dårlege tider (krig og blokade), og at han svært gjerne ville ta prosjektet. Han skreiv at han var usikker på korleis han skulle kunne sette ein fornuftig pris på arbeidet.

Hans Seetre af Ladvig Skibrede i Sogn og herr Ravn paa Gierde i Nordfjord». Det var tre menn som hadde erfaring frå slikt arbeid, hadde vist seg særs dugande og som «formentlig ville paatage sig samme». Skulle han våge seg til å gje amtmannen råd, var det å snakke med herr Ravn, som han trudde ville være den «som billigst og til varigst suffisanse kunde og ville udføre samme».

Amtmannen lytta til rådet, og kontakta Tollef Lem Ravn. Herr Ravn var handelsmann og gjestgjevar og budde på Gjerde i Eid, der han og dreiv teglsteinsfabrikk. Han hadde i mange år vore veginspektør i Nordfjord, og han hadde i 1807 bygd Eid bru av stein og tre.

Tollef Lem Ravn sende brev til Hammer 16. september 1808 der han takka for tilliten og viste til spørsmålet om han ville ta på seg arbeidet med Honndøla bru. Han spurte om han kunne sette i gang arbeidet med det same, for no hasta det med å bryte steinen,

22. september kalla amtmannen og futen inn til ny listasjon over Honndøla bru. Den skulle haldast 13. oktober 1808. I brevet som futen sende til sorenskrivaren vart han instruert om å sjå til at kjøpmann Ravn, Harald Amundsen Rødemel, Arne Rasmussen Svor og Otte Knudsen Grodås møtte ved den nye lisitasjonen. Dei var rekna som menn som kunne vere i stand til å ta ansvar for eit så stort prosjekt.

Taksten frå 27. mai vart på ny lesen opp, men no var det berre alternativet med steinbru som var aktuelt. Fristen for ferdigstilling var forlenga til utgangen av september 1810, og lengda på brua var redusert frå 100 til rundt 80 alen. Det gav ein ikkje uvesentleg reduksjon i talet på lass med stein, leire og sand. I tråd med taksten vart arbei-

Vegbana er brei og fin, men rekkverksmurane er ikkje etter forskriftene til C. J. Hammer! Dei skulle vere 1 1/2 alen høge.

det først ropt opp for 2700 rd. Sjølv om dei frammøtte ganske sikkert hadde samrådd seg og som sist hadde gjort avtalar seg i mellom, kom det denne gongen mange «bud og underbud», før Tollef L. Ravn til slutt fekk tilslaget for 2347 rd. 3 ort.

Denne gongen approberte amtet lisitasjonen. Men det tok tid! Først 10. desember 1808 fekk Tollef L. Ravn grønt lys. Då hadde han nok alt i mange veker hatt mange honndøler i arbeid med å bryte stein i gang, slik at dei kunne bruke vinterføret til transporten.

Synfaringa

Arbeidet må ha gått bra, for i august 1810 melde T. L. Ravn at brua var ferdig, og futen varsla 1. september synsforretning. Den vart gjennomført 22. oktober 1810. Futen møtte på vegne av allmugen og for det offentlege. Møtte gjorde sjølvsagt også entreprenøren Tollef Lem Ravn. Sorenskrivaren stilte med fire skjønnsmenn. Generalvegmeisteren var varsla, men svarte ikkje, og ingen møtte på hans vegne, om ein ser bort frå at entreprenøren T. L. Ravn faktisk var generalvegmeisteren sin inspektør i Nordfjord, og at generalvegmeistren var den som hadde skaffa han oppdraget. Kan hende såg Hammer at nokon kunne klage på rolleblandinga?

Under synfaringa las sorenskrivaren først opp kontrakt og vilkår. Så gjekk dei over heile byggverket, del for del, målte opp lengder og bredder, og såg på kvaliteten på stein og arbeid. Dei var alle vel nøgde og fann «det hele Arbejde i alle Maader forsvarligt og suffisant», med eit unntak: det var berre kalka på innsida av rekkverksmuren. Entreprenøren forklarte at det i kontrakta berre var teke med 12 tønner med kalk. Skulle han ha kalka alt, måtte han minst ha hatt 50 tønner kalk, til ein kostnad av to rd. for kvar tønne. Det var ein kostnad han meinte han ikkje var forplikta til å ta på seg. Skulle heile brua kalkast, bad han om eit passande tillegg til kontraktsummen. Dommaren og skjønnsmennene gav han medhald, Honndøla bru vart godkjent. Då først, etter to års arbeid, kunne entreprenøren få pengane sine!

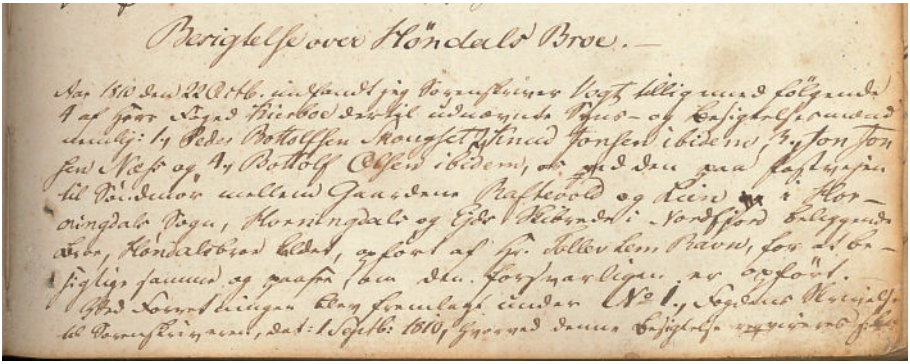

På hengande håret

Natta mellom 1. og 2. desember 1811 råka eit voldsomt regnveir delar av Vestlandet. Det vart flaum. Kan hende låg det snø som smelta og auka vassmengdene. Det vart meldt om store skader, og ikkje minst viste det seg at mange bruer vart raserte. Vatnet grov og fekk med seg jord, stein og mange tre. Flaumen avslørte at dei solide steinbruene hadde eit svakt punkt: opningane kunne fort vise seg for små til å slippe gjennom stokkar og røter. Då ville dei demme og fange stein og anna som kom nedover elva. Vatnet kunne raskt stige og enten finne seg nytt løp, eller gå over toppen av brua. På kort tid kunne vatnet bryte ned sjølv dei mest solide byggverk.

T. L. Ravn skreiv brev til generalvegmeister Hammer 11. desember 1811. Han hadde nett vore i Horningdal, og der hadde han fått vite at Honndøla bru hadde vore i stor fåre under flaumen. Han skriv at brua hadde fått seg «et betydelig Knæk» då «Vandet i den eene Aabning havde gravet sig en betydelig Dybde og derved foraarsaget, at den eene Kiær allereede begyndte at hælde saa at de troede, at ved et nydt Vandskyll kunde denne betydelige Broe komme til at liide aldt formeget».

«Honndølane» hadde vist seg å vere alt anna enn «treige». Harald Rødemel og dei åtte andre mennene Ravn hadde hatt i arbeid under brubygginga, hadde samla seg og fått med seg fire til, slik at dei alt var 13 mann. Dei gått ut i elva og hadde reparert skadene, lagt nye steinar framfor brua og hadde gjort så grundig arbeid at dei meinte brua «ikke meere paa det Stæd skal tage Skade af Vand».

Dei 13 var godt nøgde med innsatsen sin, og dei hadde spurt entreprenør Ravn om betaling for arbeidet. Det var nok viktigaste grunnen til at Ravn skreiv til Hammer. Brevet ligg i arkivct til Hammer, så det er ikkje tvil om at han fekk det. Men i kopiboka hans er det ikkje registrert noko svar. Det er heller ikkje registrert utbetaling frå vegkassen for 1811 og 1812! Fekk dei betaling, var det i tilfelle herr Ravn som måtte punge ut. Etter alle brukollapsane måtte generalvegmeister Hammer tåle mykje kritikk for utforminga av steinbruene. Erfaringane frå denne flaumen let seg truleg lese ut i dei seinare kontraktene generalvegmeisteren fekk på plass med dei som skulle bygge bruene: entreprenøren måtte påta seg alt ansvar for ei tid av tre år etter ferdigstilling, uansett kva som kun-

ne vere årsak til skadene.

Ei «suffisant» bru

Det var ganske sikkert ikkje siste gong Honndøla bru vart utsett for flaum, men ho har vist seg å vere både forsvarleg bygd og «suffisant». Då brua var 95 år gammal, i 1905, stod ho overfor nye utfordringar. No skulle ikkje brua berre gje sikker passering for fotgjengarar og hest med slede eller kjerre. No kom bilane. Vegvesenet måtte halde synfaring på alle dei gamle bruene. På Honndøla fann dei nokre sprekker i eit par av dekksteinane, eit par stader var det brist i muren, og to stader hadde det rasa ut nokre steinar.

Feila vart reparerte, og brua fungerte heilt tilfredsstillande fram til midten av 1930-talet. Biltrafikken var auka, og både bussar og lastebilar som skulle dagleg over brua. I tråd med den teknologien Vegvesenet då rådde over, vart det lagt eit dekke av betong oppe på brua. Slik kunne ho framleis fullt ut fungere.

I 1970 var det komme planar om å bygge ei ny heilt bru, Honndøla 2. Den vart sett opp framfor gamlebrua, ikkje over henne, slik vi ser mange andre stader. Frå 1971 har trafikken gått over nyebrua, og den gamle vart pensjonert. Det kom rasteplass ved sida av gamlebrua, og der kom det kiosk. Mange travle reisande på riksveg (seinare fylkesveg) 60 kunne stogge og sjå på gamlebrua.

På 1990-talet tilbakeførde Vegvesenet gamlebrua til opphaveleg stand. Nesten. Rekkverksmurane ser ikkje ut slik instruksen i si tid utforma krava, dei skulle vere 1 1/2 alen (92 cm) høge. Men all honnør til Vegvesenet fordi dei sette av ressursar til å redde brua som kulturminne!

Honndøla bru står der framleis som eit praktfullt monument over generalvegmeister Hammer og hans visjonar, over byggmeister Tollef L. Ravn, og ikkje minst over Harald Rødemel og dei «træge hordningdøler», som kravde 24 skilling for å køyre ei mil med eit lass stein, men som fekk på plass alle steinlassa i rett tid, grov ut massen og bygde opp steinbrua, og som til sist gjekk ut i ei flaumstor elv og redda henne frå undergangen i 1811.

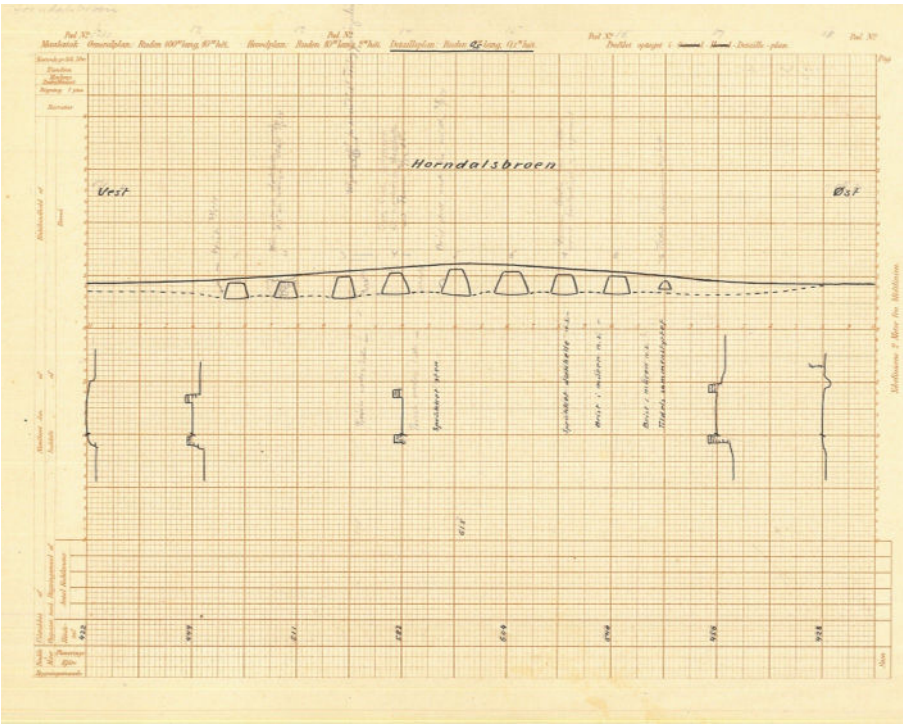

Skisse sett opp i samband med synfaringa i 1905 på Honndøla bru. Synfaringa viste nokre sprekker og brister, og nokre steinar var raste ut av muren. Sogn og Fjordane vegkontor «26 Hornindal», profilar 3 D, Hornindal bru 1905.

Kjelder:

Auksjonsprotokoll VII.A.a. 2, 1772-1801, og 3, 1801-1812, auksjonsdokument VIII.C.1., 1804-1808, og tingbok I. A. 36, 1792-1801, og 38, 1808-1916, frå arkivet etter sorenskrivaren i Nordfjord, SAB.

Kopibok 4, 1796-1804, og 5, 1804-1812, legget «Brev fra veiinspektørene», Ravn, 1790-1792 og 1806-1808, frå boks 24 i arkivet etter Generalvegmeisteren i Bergen, SAB.

Materiale under i serien «Hornindal 26», 6A (1971-72) og 3D (1905), og i hovudarkivet C.a. 14, 26-29, i arkivet frå Vegkontoret i Sogn og Fjordane, SAB.